

XXV
55

9(Укр)
Дружест. Д. 72 786

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЗБІРКА

ВПОРЬАДКОВАНА

1925/1439

М. П. №

МИХАЇЛОМ ДРАГОМАНОВИМ

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЬА „ГРОМАДИ“

1878

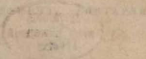
ТРОМОНА

УЧЕБНИКЪ СЪВЪКЪ

ПРИЛОЖЕНИЕ

ПРОГРАММА И ПОДСКАЗКИ

ПРЕДНАЧАЛНО

И-24222

БІБЛІОТЕКА
УДПУ ім. М. П. Драгоманова

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО

ПЕЧАТНЬА «Громади» В ЖЕНЕВІ

ПЕРВІЙ СЛОВ

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО

I.

Межі нашої мужицької України в Россії і Австрії. — Наші сусіди-мужики. — Чуже начальство і панство на нашій землі. — Змаганьна наших простих льудеј до волі і спільки на всіј нашій Україні в козацькі часи XVIII ст. — Остатній поділ наших льудеј і неволя в XVII ст. — Змаганьна наших льудеј до волі і спільности в XIX ст.: письменство українське і наука про Україну в Россії; змаганьна мужиків до волі і землі. — Змаганьна наших льудеј до волі духовної в XVI—XVII ст. і понівська неволя в XVIII—XIX ст.: братства міщчанські в XVI ст. і селянські в XIX ст. (льуди божі і штууди). — Змаганьна наших льудеј до волі і землі в Австрії. — Мариість надії на царство і понівство. — Своја воля на своїй землі. — Можливість і вартість своєї української держави. — Українська козацька держава XVII ст. і правда своја воля: — товариство і безначальство. — Товариство в Січі запорожській. — Товариські і громадівські змаганьна і наука в Европі і Америці: — соціалізм. — Одиаківість українських і соціальних змаганьна.

„Громада“ видається дльа громад тієї країни в царствах Россії і Царщини (Австро-Угорщини), на котрій живуть льуде, шчо звать себе *українцями, русинами, русаками*, а иноді і просто *льудьми*, а од книжників зовуться малорусами, малороссіянами, рутенами і т. и. Льуде по цих громадах, хоч і роскидані по великій країні, а все таки стільки подібні одні до одних мовоју і звичајами, як це рідко де спиткаєш по таких великих краї-

нах на світі. Не раз за сотні років з того часу, як про тих наших льудеј говорить писана історія, громади тієї нашої України показували, що і на најдалших кінцях її льуде памјатали добре про других земляків своїх. І доси наші сельане-чорнороби їдуть на заробітки і на виселки најбільше в ті країни, по котрих з давна жили, або ходили батьки їх, по котрих і тепер живуть земляки, і мало вважають на те, як поділені ті країни між царствами та начальствами. Тільки між письменними льудьми і на нашій Україні заслабла чутка про громади наших льудеј, і більше вважаються казенні межі і поділи її,—бо ті письменні льуде тепер мало мають спілки з мужиками, а більше з начальством, і вивчені по чужим школам, дља служби чужим царствам і панствам, між котрими поділена наша Україна.

От через те ми бачимо, що треба перш усього нагадати тим письменним льудім про ті межі, в котрих живуть наші льуде, і в котрих лежить наша земля.

Українська земля — там, де живуть такі самі мужики, як на колишній козацькій Україні по Дніпру, котору здавна більше знають письменні льуде з усіх наших україн.

Отже мужики ці живуть в тій межі, котру читач наш сам собі може навести на карті по тим місцям, що перелічимо далі: Хај почне він на **Заході** сонця трошки на Південь од *Білостока* в Гордненській губ. в Російській Імперії і трошки на зхід сонця од *Сьедльца* в Царстві Польськім і веде межу через *Красностав*, *Янів*, *Крешив* в тому Царстві, а далі в Цісарщині через *Ярослав* на Захід *Дубенка*, *Сьанока*, а звідти трохи не під самиј *Старіј Сандец*, а од того через *Гори Бес-*

киди (Карпати) мало не до *Прьашова* (Eperies) в Угорщині, а од нього до *Ужгорода* (Ungvar), *Мукачів* (Munkacs), *Хуста* (Huszt), *Сегіта* (Sziget) до *Чорногори* в тім кутку, де зходятьсь казенні межі Галицька і Буковинська до Угорської, — а звідти до *Кірлібаби*, на межі Угорської, Буковинської і Седмигородської (Транссільванській).

Тут починається **Південна** межа нашої України: їде вона од *Кірлібаби* на *Чернівці* (Czernewitz), столицю Буковини і звідти недалеко знов входить в Російську Імперію, їдучи на південь од *Хотина* в Бессарабщині, далі через *Сороки* з добрим крьуком під *Більці* в Бессарабщині ж, а потім понад Дністром, подавшись трохи на Захід аж до *Дністрового Лиману* і до моря, до Білгороду (Акерман), а звідти на Захід по над морем аж до *Дунайського Гірла* з довгою вузькою половою од Акерману в середину Бессарабщини, — а на зхід од Акерману морем до *Перекопа*, а потім по *Арабатській косі* під *Хведосію* та *Керч*, далі через пролив на *Тамань*, а звідти через *Новоросійськ* по південній межі землі Козаків *Війська Кубанського* (Чорноморці) і далі мало не до великого коліна на р. *Кубані*.

Зхідня межа нашої України їде, закручується, то на Зхід, то на Захід поуз *Новочеркаск* в землі козаків *Донських*, *Славяносербськ* в Катеринославщині, а далі на Зхід по за *Богучари* і *Павловське* в Воронежській губернії.

Північна межа нашої України їде по за *Павловським*, через *Коротоян* в Курській губ. на середину між *Старим Осолом* і *Обоянью*, а з відти під *Корочу*, навкруг *Суджі*, вище *Новгорода Сіверського* та *Городи* в Черниговщині, до *Ложів* на Дніпрі в Могилевській губ., далі Дніпром до *гірла Прип'ятського*, а далі мало не скрізь р. *При-*

петтму до *Пісського* в Мінській губ. а там через Пружани в Городн. Губ. під Білосток.

Всього буде в цій межі землі більше 13.500 кв. миль. А наших льудеј в ній налічують в Россіі 14.239.129, та в Австріі 3.032.000 (в Галиччині 2.312.000, в Буковині — 200.000, в Угорщині — 520.000), всього більше 17.000.000. *)

По цим межам наші мужики мають *сусід* мужиків од Білостока до Бескидів — *ляхів*, або *помаків*, за Бескидами до Ужгорода — *словаків*, од Ужгорода до Хуста — *угрів*, од Хуста аж до гірла Дунајського — *молдаван*, (волохів, руминів) коло гірла — *болгарів*, тих, шчо в Болградських виселках живуть; — по морью Чорному проти наших мужиків сидять *татаре*, (в Добруджі) *болгаре*, *турки*, *греки*, *грузини*, *абхазці* і т. и.; — далі по сухій межі коло наших мужиків сидять сусіди мужики татаре (в *Криму*), *черкеси* (за Кубанью), а од Кубанського коліна по межі східній і північній аж під Новгород Сіверський — *москвини* (москалі, руські, великоруси), а далі *білоруси* (невірно — литвини, лицьваки).

Ніхто не може перечити, шчо така сила народу, коли б була на своїй волі і в спільці, то здолала б шчо небудь зробити доброго дльа себе і стати в пригоді дльа сусід. Тільки ж од давна усе те, шчо робилось на нащій землі і навколо, вело не до того, шчо б міцніше звести наші громади в

*) Про це все дивись: *Головацького* — Народныя пісни Галицкой и Угорской Руси, IV. (Чтенія въ Моск. Общ. Ист. и Древностей, 1876, I, III, 671 — 747. съ Этногр. картою). *Михальчука*: Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчьями Галичины (Труды этногр. — стат. экспедиціи въ Югозап. Край П. П. Чубинскаго) т. VII, 453 — 512. съ картою). *Риттиха* — Этнограф. карта Европ. Россіи. *Риттиха* — Племенной составъ контингентовъ русской Арміи. *Суворина* — Русскій Календарь на 1877 г.

спільку, а шчоб розбити ї ту спільність, яка ї була сама по собі ї поміж громадами ї поміж льудьми в кожній громаді. Не час тепер розказувати багато, через шчо воно так було. Перша причина ї тут, звісно, була — місце, на котрому довелось жити нашим громадам: на великій дорозі, через котру перлись в Европу степовики — војаки з Азії ї через котру до них добірались великі царства, сусідні з нашою Україною. Закарпатську нашу Україну (Країну, як звалась давно Мукачівщина) шче в X ст. захопила держава Угорська, в XIII ст. по стінах наших ї на самому Поділььу сіли татаре, а з XIV стол. Польшча забрала Галиччину, Молдавщина Буковину, литовсько-білоруські князі по волі ї по неволі загорнули під себе все, шчо зосталось нашої землі, — ї тоді наші льуде вкупі з білорусами ї литвинами почали хоч увільнятись од татар ї посунулись до самого Чорного моря. Але в XV-XVI ст. берег Чорного моря із тим, шчо було під Молдавщиною, захопила Турецька держава. Тоді ж таки Литовська держава дісталась під Польшчу з усією нашою Україною, шчо була за князьами литовського роду. Панство, шчо вишло з своїх ї чужих војаків, котрих мусили багато держати наші громади, затим шчо ї їх з усіх боків чиньляли, а далі ї велика доля попівства ї частина міщчанства, приладжуучись до чужого начальства, повертались у нас в льудей зовсім чужих мужикам нашим, в поляків, а далі, коли поднірянська Україна з $\frac{1}{2}$ XVII ст. перейшла по волі ї по неволі під Московське царство — в москвинів. А в Цісарщині, куди дістались в XVIII ст. частини нашої землі то од Польщі (Галиччина), то од Туреччини (Буковина), стали засідати на нашії землі шче ї нани-німці. Міста ж наші за по-

міччю чужого начальства населились найбільше жидами, котрих чужі нашим громадам начальства то навмисне накликали до нас, як польське, то не пускали виходити з нашої землі, як московське. Так наші українці зістались майже тільки сельане і городяне-чорнороби, та трохи з малого купецтва і попівства,—а попівства, панства, начальства і купецтва на нашій Україні єсть і *московського* (найбільше на лівім боці Дніпра і в степах), *польського* (найбільше од Дніпра до Бескид), *угорського* (за Бескидами), *молдавського* (в Бессарабщині і в Буковині), *жидівського* (скрізь), *німецького* (найбільше в Буковині). Всі ті, чужі нашим мужицьким громадам, льуде між собою, кожна порода, спільніші ніж де небудь, бо окрім того, шчо одно роблять, шче і однієї мови, віри і породи, а нашим мужикам чужої, нагнітали і нагнітають наші мужицькі громади шче більш, ніж по всіх других країнах нагнітає їх начальство, панство і купецтво.

Кільки разів за остатні триста років сельане наші вставали, шчоб зкинути з себе пануваньня чужих льудей і всьакиї раз показувалась сила і родинства і земляцтва між мужицькими громадами на нашій Україні, не вважаючи на те, шчо вони були не дуже то письменні і на те, шчо вони ніколи не були під одною державою. *В часи најдужчих повстань нашого мужицтва проти панства показувались і найбільші змаганьня громад по всій нашій Україні стати в спільці проміж себе.* Найбільша сила, чутка про котру дішла до самих далеких мужицьких громад нашої України, була козацька *Січа Запорозжська*, куди збиралось највільнішче мужицтво з усїєї України, — осередок „*Вольностей війська Запорозжського*,” або вільної зе-

лі української. Так в 1/2 XVII ст. за приводом вибраного „січовим товариством старшим і меншим“ і всім повставшим проти польської неволі народом „за гетьмана вієська Запорожського і всієї України малоросійської“ Богдана Хмельницького, — спільне повстаньня мужицьке а почасти і міщанське піднялось од Лубенщини до Надвірної під Бескидами. Війна між сусідніми царствами за нашу Україну, та безладьдя між козацтвом поділили знов нашу Україну і положили пустельу між правим боком Дніпра і лівим, котру потім суд царства та панства Московського, Польського та Турецького звелів zostавити віковічною. Тільки ж наше мужицтво не послухало того суду і знов почало оселяти правобічну Україну подніпрянську під захистом знов појавившогося там козацтва за хвастівського полковника Паліа. (1688-1704) Знову стали горнутися до того козацтва і сельане і міщане з усієї України обох боків Дніпра аж до Перемишля в Галиччині, — а також і деякі пани, котрі не хотіли зовсім ділитися од мужицтва і між котрими ми знаходимо першиї в наших країнах примір пана *гломана*, написавшого перш польську книгу, а потім піјманого в мужицькій одежі з листом, звавшим народ до повстаньня. (Данило Братковський, скараній судом в Луцку 1702 р.).

В часи найбільшої сили козацтва українського, — од Хмельниччини (1648 р.) до першого руїнованьня Січі за Мазени (1709 р.) видно, як росло в наших льудей знатьтя про те, шчо вони осібна порода льудей, — не вважаючи на підданство якії державі, або і на саму віру, осібна од поляків (універсали, всельудні листи Хмельницького і др.), далі од москвинів (універсали Виговського і др.), од

тих і других (листи Петрика і січових товаришів), шчо вони всі мусьять бути вільними і стати всі вкупі і спільці (лист Б. Хмельницького, Петрика, січових товаришів*). Далі до кінця XVIII ст. ті всі думки їдуть, все слабійучи.

Вважливе діло: в ті ж часи, коли *најближче було наше мужицтво до волі, а вся наша Україна до спілки національної*, — *тоді ж наша Україна најбільше звертала на себе увагу і сусіднього мужицтва усякої породи і становилась і йому в пригоді*, — або инакше кажучи: *мала найбільше ваги інтернаціональної*. В ті ж названі часи козацька Україна була і притулком дльа міщчанських і мужицьких втікачів польських, волошських, сербських, московських, а найбільш усього білоруських; од чутки про козацтво українське піднімалось мужицтво і польське, а білоруське так цілими повітами козачило і *приставало до спільних громад (федерації) козацьких полків українських*.

— Тільки через шчо б там не було, а сталось не так, як бажалось козацтву і мужицтву українському, — і коли сила держав польської і московської, за помічьчу козацького панства, скасувала козацтво перше на правім боці Дніпра, (1711-1743), а потім і на лівім (Гетьманщину і городове козацтво — в 1765 р., Січу і Низове — раз в 1709, вдруге в 1775), мужицтво наше скрізь дісталось

*) Просимо читачів гляанути в «*Литописи Самоила Величка*» т. I 32—33, 75 (листи Б. Хмельницького) 80—89 (лист мов би то писаниї Богданом Хмельницьким в 1648 р., а на самім ділі пізніше складаниї), в котрому показується, шчо думали козаки в другій половині XVII ст.) т. II 224—226, (л. кош. Мартиновича) 343—345, (л. кош. Сірка), 394—396, (од того ж) а найбільше 467—472 (л. кош. Сірка), 539—543 (л. кош. Гусака), 557 (л. кош. Гр. Сагайдачного) III, 62. *Соловьева Истор Россіи*, т. XIV, 182—193 (лист повстанського гетьмана Петрика) тамож 180 (л. кош. Гусака). Всі листи з 1648 р. до 1692.

в тяжку неволю, а земля наша розірвалась між сусідніми царствами і начальствами. Перед світом стали замість одного нашого народу в *Россії*— *Малороссія*, — то-б-то тільки Черниговщина і Полтавщина, — *Слободська Україна*, — то-б-то Харківщина і далі до Острогоська, куди тікали на землю, записану здавна за Московським царством, наші льуде з польської сторони в XVI—XVII ст.—*Новоросія*,—колишні Вольности війська Запорозького,—котрі країни начальство ділило на *губернії*, як знало само, прилучувало наші громади до чужих, населяло між нашими громадами чужих, зганьало наші і т. д.; в *Польщі* теж саме робилось по *воїводствам*, — при чому більша частина наших країни залічувалась в *Малопольські* землі, а друга, північна — в *Литовські*! Скривь по наших землях засіло чуже панство, а наші громади мужицькі одірвались одна од одної, і льуди по громадам теж одірвались один од одного.

Після всякого безладьдья і тяжкої війни пропала держава Польська, і більша частина нашої України, на правім боці Дніпра, дісталась під одно царство Московське, — тільки старі порьядки мало перемінились, хиба щчо до польського панства шче прибавилось московське. Друга, менша частина, Галиччина, дісталась під Цісарщину, під котрою теж зісталось панство польське, та шче і та Галиччина, котра і під Польщчею була окремним воїводством *Руським*, тепер тіснішче счеплена була з польським воїводством *Краковським*, а в Буковині, котру, як сказано було, здобула Цісарщина од Турції, счеплено було наші громади з волошськими та над тими і другими було поставлено начальство німецьке.

Так поряд наша Україна була поневоленя і поділена, а льуде і громади розірвані одні од одних, — і сама думка про волю і спілку їх придавлена в мужицьких громадах, а шче більше в письменних льудеј. І так сталосья саме тоді, коли скрізь в Европі, а особливо на західній половині її, складались ті думки про льудське життья і про державні і громадські порядки, котрими тепер заправляютьсья всі освічені льуде, — так сталосья в XVIII ст. Саме в XIX ст. письменним льудім на нашій Україні довелось, вже по старим книгам та по увазі до неписьменних льудеј, добиватись до того, хто вони, чим вони були і чим мусьять бути.

Як тільки втихомирились наші країни після страшенної війни і безладья, серед которого одігнано Туреччину од Чорного моря і Дністра, і пропала Польська держава, і як тільки знову почала рости в наших сторонах без перериву наука, хоч і по чужих школах, так і почала рости поміж письменними українцями думка про наші громади, про волю їх і про спільність їх на всій нашій Україні. Початок зроблено на подніпр'янській Україні, де більше задержалось колишнього козацького духу.

З кінця XVIII ст. починають показуватись зводи історії козацької України хоч і писані не нашою мовою. *) Зараз за тим починаютьсья проби

*) Нашою мовою писані літописі козацькі з XVII і початку XVIII ст. (*Самовидця, Грабянка, Велички* і др.), дякуючи порядкам, котрі перетьягли письменство з нашої України в Петербург і Москву, зоставались ненапечатаними аж до 40—50-х років XIX ст. Через те ж мало стали відомі в нас і письменья латинські, польські, французькі і т. п. про козацтво XVII ст. В кінці XVIII ст. појавились перші печатні зводи історії французькі і німецькі: Шегера — *Annales de la Petite Russie ou Histoire des Cosaques de l'Ukraine*. 1788. Енгелья — *Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Kosaken*. 1796. Наші: *Краткая летопись Малая*

письменних льудеј наших писати чистоју мужиць-коју мовоју жартовливі і жалостні книги про сельан наших. *) Далі більше прибавилось уваги до козацької історії, а за тим і до мужицьких споминів про неї, пісень і т. д., а далі і до усяких пісень і казок мужицьких. **) Вже з тих чисел, які ми навмисне поставили в примітках, можна бачити, як то важко було розростись тій думці письменних льудеј про козацтво і мужицтво наше і в XIX ст. в крещавській, чиновницькій і централизованій Росії. А тим часом і в самому мужицтві ворухилась думка помститись за крещавство і невольбу, вирватись хоч на час з неї, — і показувались немов забутки старого козацтва, немов початки нового, романтичне гайдамацтво *Гаркуші* на лівім

Росіи съ 1506 по 1776 і. изд. Рубаномъ. СПб. 1777. *Лѣтописецъ Мамла Россіи*, изд. Туманскимъ. СПб. 1793. Сьуди ж треба поставити і «*Историческое извѣстіе о возникшей въ Польшѣ Уніи*» Никол. Бантыша — Каменскаго, — написане по волі Катерини II ще в 1795 р., але напечатане тільки в 1805.

*) Котляревського «Енеїда» почата в 1798 р., перші три пісні напечатані тільки в 1809 р. в Петербурзі, скінчена в 1825 р. а вѣдла напечатана в Харкові тільки в 1842 р. «Наталка Полтавка» і «Москаль Чарівник» написані в 1819 р. для «вольного театру» в Полтаві, напечатані в 1837 р.; — писанина Гоголя-батька, Квітки, Гулака-Артемовського і др. полтавців і харківців 10-х і 20-х рр. XIX ст. Тоді ж і перша грамати́ка чисто-мужицької мови української Павловського 1818.

*) «Исторія Малой Россіи» Дм. Бантыша-Каменскаго СПб. 1822 (тричі видана до 1842 р.). «Исторія Малороссіи» Н. Маркевича. СПб. 1842-43. «Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсень ки. Цертелева СПб. 1819., «Малороссійскія пѣсни» Максимовича М. 1827. «Украинскія пѣсни» 1834. «Запорожская Старина» Изм. Срезневскаго 1833-38, — по більшій часті «альшиві, зроблені по Рубану і по «Исторіи Русовъ,» та колись дуже читались «Малорусскія и Червоно-русскія думы и пѣсни» Пл. Лукашевича. СПб. 1836. «Наськи Украиньскы Казкы Запорожца Иська Материньки» М. 1833 і т. д.

боці Дніпра, і *Кармелюка* на правім, котре пускало об собі нові пісні і казки. *) А по всій Україні то там, то сьам піднімались маленькі бунти крест'янські, та втікачі в степи, та виселки иноді і великими купами на *слободи* в степи, на котрих жили колись запорожці. Коли далі деяки письменні українці стали більше приглядатись до старої козаччини і до теперішнього стану мужицтва, то вже і українські писаньня їх стали показувати початок думки, щчоб вернути козацьку волю на Україні. **) Далі роздумавшись, українські вчені льуде забажали ясно волі усього льуду нашого од крпацтва, письменства дльа нього, спільности усієї землі і своєї волі (автономії) дльа неї чи то в Росії, чи то в спільній і вільній Слав'янщині. Такі думки вже дуже пробивались в „Історії Русовъ или Малой Росіи,“ буцім то писаній Георгієм Коніським, архієписк. Білоруським, котра почала дуже шильно переписуватись українським панством в 20-ті роки, а напечатана була тільки в 1846р. ***) Зовсім явно думки такі вилились та шче і нашою мужицькою мовою в писаньнях Шевченка з 1840 по 1847 р. То були бажаньня хоч невеличкого *київського кружка* приятелів Костомарова і Шевченка „Кирило-Мехводієвське братство,“ про котре знайдете розмову в дальшій нашій книжці, і котре

*) (*Пісня Кармелюкова*):

Од багатого візьму ја, а бідному дају,
І так гроші поділивши, сам гріха на мају.

**) *Йереміі Галки* (Костомарова) «Пареяслівська Ніч» і «Сава Чалий,» трагедія з кінця 30-х років, і *А. Могили* (проф. Метлінський) «Думки та співи» і т. п.

***) В тіж часи, як певно писалась та «Історія Русовъ,» козацька історія підбивала і вільний дух по всій Росії, як це видно на *Рильєєва* — «Ісповідь Наливайка» і «Войнаровскій.»

було скарано царем Миколаєм в 1847 р,

Подібно ж і на правім боці Дніпра серед спольаченної шляхти почала звертатись увага до своєї країни, рости споминати про козацтво і гайдамацтво, увага до мужицтва.*) Тільки тут було менше прихильности до козацтва і менше уваги до мужицтва, і думка не про свою волю України, а про прилученьня її до поновленої Польщі. Тільки і тут серед партії „демократів“ були думки про увільнення мужиків од крпацтва серед повстаньня для того поновління Польщі.

Тим часом мужицтво наше показувало, шчо йому дуже не терпиться в крпацтві, а найбільше по правім боці Дніпра, по старій козацько-гайдамацькій полосі коло Дніпра і скрізь під панством польським. До того ж сюди мусили зайти чутки і про повстаньня „хлопське“ в Галиччині, котре підняли в 1846 р. на цей раз більше польські, ніж наші, мужики і од котрого багато панів втікало і в Росію. Само начальство російське здумало вдержати панське здирство хоч на правобічній Україні і зробило „Інвентарні правила“ 1847 про землю і роботу крпаків. Правила ці не вдовольнили крпаків, котрі в піснях своїх жалілись, шчо „чиновники полигались з панами.“ В часи ж севастопольської війни 1855 р. мужики в Київщині підняли цілими селами, шчо б іти „в козаки, на вільні степи,“ де буцім то всім „царь обіцяв волю і землю.“ Знайшовсь один з польських студентів демократів, (Розенталь) котрий пішов до мужиків розказувати їм, шчо вони те не од царя, а од спільного повстаньня з поляками, получать, — і, звісно,

*) Українська школа польських поетів (Мальчевські, Зальєські, Гошчинські і др.).

М. П. Драгоманов

пропав в Сибіру. Після війни скрізь по Україні крепаки стали ждати волі то од царя руського, то од Наполеона, а потім коли вишла звісна воля без землі 19 февр. 1861 р., то вони скрізь стали ждати „нової волі“ і „слухного часу“, коли вся земля буде поділена між людьми рівно, так шчо сам царь мусив казати в Полтавщині виборним з мужиків, шчо „нової волі“ він не дасть. Були і такі, шчо казали, шчо приїде якийсь Гарабурда (Гарібальді) і дасть нову волю.

Це все, шчо робилось в самому мужицтву українському з 50-х років, отдавалось і на тих письменних українцях, котрі, почавши од козаколюбства ранішчих часів, стали пильніше приглядатись до мужицтва, а найбільше, коли між ними став сам мужик зроду, Шевченко, котрого в 1857 р. повернуто з невільної служби в Азії. Письменні українці, по більшій часті ті, шчо були в товаристві Кирило-Мехводієвському, і найбільшчі до них, стали більше виступати з своїми думками в печаті, в окремих книгах (Куліша, Марка Вовчка, Костомарова, Шевченка і др.), а далі в місячному виданьї „Основа“ 1861—62. Коли ж після 1863 р. стало важко говорити українцям в Росії, то вони стали писати по галицьким часописам, напр. в „Меті“ 1863—64 рр. і в „Правді“ 1867—75.

Перше прихильники українського льуду і країни виступали смирно, бажаючи не багато: волі печатати книги рідною мовою і вчити неї по низчих школах, волі особи в державі російській, полекшаньня бідноти мужицької, повертаньня панства і поівства на Україні до породи української, до згоди з мужицтвом. (Дивись Шевченка „Посланиє до земляків“, статті Куліша і Косто-

марова в „Основи“ і „Дні“). Навіть Шевченко, котрий в думках своїх та піснях ішов даліше (напр. Заповіт: поховайте, та вставайте, — каїдани ломіте! і т. д.), коли писав простою мовою (прозою), то ради́ був вдовольнитись і тим малим, котрого він бажав в „Посланії.“ Тільки дальши́ зріст вільних думок (демократії і соціалізму) в Європі і в Росії в 60-ті роки, примір поляків, котрі змагались повставати (1860—63 рр.), увага на бажання́ самого мужицтва нашого, а до того байдужість українського панства і навіть ворогування́ доброї долі панства і попівства, (найдільше вищого) — до всіх тих бажання́ українських, ворогування́ проти них доброї долі панства, попівства і чиновництва в Московщині, заборона начальством печатати книги українські, (наукові і церковні) і байдужість до того навіть вільнолюбивих московських льуде́й, — це все показало де кому з українців марність надії на все те, шчо панує на Україні і по всій Росії.

Щче з 50-х років почали виробляти́ серед молодих з письменних льуде́й на Україні ті думки, котрі вороги їх з поляків назвали „хлопомаїїєю“, а з жидів і москвинів — „українським сепаратизмом“, — то-б-то думки про те, шчоб підняти чорноробів, вигнати усьаке панство і начальство з України і поставити на ній вільну козацько-мужицьку державу, або повернути хоч таку свою волю, яку мала Україна в московському царстві за часи гетьманів. Безперечно, шчо такі думки ворухили́сь по гарьачим головам. Тілько таких льуде́й було шче мало, і вони мало шчо робили не то, шчоб доводити ті думки до діла, але і шчоб більше привернути льуде́й до них. Та до того по підбитим українцям (провінціям) усьа-

ким освіченим льудім важче було так навчитись і зібратись до купи, як навіть це можна було і в столицях Росії. Через це „хлопоманські“ і своєївільні думки на Україні в 50-60-х рр. мало в кого стали досить ясними і дужими, а потім на кілька часу і зовсім були притихли.

До того ж і праця невеличкої купки українських „хлопоманів“ по неволі мусила розбиватись на усі боки од наукового досліджуваньня старовини і мови народньої до праці серед мужицтва. А тут шче і польське повстаньня случилось як раз тоді, коли тільки шчо українські „хлопомани“ і прихильники „своєї волі“ стали складатись в упорядковані купки і громадки і виясняти собі свої думки і приводи, чого і як добиватись. Українці бачили, шчо начальство московське і помосковлене панство і поіводство наклада руку і на самі смиРНі праці українські, як напр. на книги і школи; — а тоді ж таки панство польське на правім боці Дніпра прьамувало до того, шчо б як більше забрати в свої руки наше мужицтво і повернути старе Польське королевство, — і самі највільнодумніші польські демократи, навіть ті, шчо згожувались з тим, шчо Україна не в усьому подібна до Польщі і мусить мати якусь то свою волю, все таки змагались прилучити її до Польщі, з чого не могло б бути нічого, окрім пануваньня поляків над українцями, а далі і панства над мужиками. Мужицтво українське в часи повстаньня польського 1863 р. само повстало проти поляків, шчо б „завоювати собі землю“, як колись козаки, — і тим примусило і начальство царське дати йому більше землі, ніж її дано було шкрізь по царській волі 1861 р. На правобічній Україні, в губерніях Київській, Подольській, Волинській, як

і в інших, де було польське панство, — почались перегляданьня „установчих грамот,“ шчо були зроблені од 1861 до 1863 рр. російск. начальством і панством (по більшій часті польським) з 1864 р. по 1869 р. В тих трьох губерніях наші крестьяне здобули через те на 20⁰/о більше поля, ніж вони було дістали до польського повстаньня. *) Це все не зосталось без сили над прихильниками української волі, — і тим більше, шчо вони, як „хлопомани“ більше давали ваги поліпшеньню господарства мужицького, ніж яким небудь державним порядкам. До того ж тоді скрізь в Європі ходили думки, навіть між соціалістами, шчо поліпшатись господарство мужицьке може і без вільного державного строю, за поміччю царства, — а до того в Росії була дуже міцна думка, шчо прихильник мужиків мусить мало не в усьому їти з мужиками. А мужики українські стали за царя, від которого сподівались землі, проти поляків. От через це все думки і праця українських вільнодумців і „хлопоманів“ роздвоїлась: не лишаючи незадоволення проти начальства московського за його нагніт на українську волю і породу (національність), хлопомани раді були, шчо теж начальство сповня хоч частину їхнього бажаньня про справи господарські (економічні) і дає нашому мужицтву хоч в одній країні трохи більше землі.

Таке роздвієтво шче додало причини, через шчо українське „народовство“ в 60-ті роки не виступило перед своїм льюдоміпередусім світом з прьамими думками ми про те, шчо *сам народ український му-*

*) Дивись «Труды этнограф.-статист. экспедиции въ западнорусскій край.» Матерьялы собранья П. П. Чубинскимъ. т. VII. 515.

сити впорядкувати свою долю, як йому потрібно, скинувши з себе усяке панство і державство.

По троху дішло і до того. Шче з 1866 р. начальство царське зпинилось навіть і з тими невеличкими ділами, котрі воно почало робити дльа мужиків, напр. з школами, з переміною податків, — і почало јавно јти назад і більше держати руку панства навіть і на правім боці Дніпра. До того ј тут вијавилось в 70-ті роки, шчо ј наданьня нашим мужикам трохи більше землі не ратује јх од бідности і од того, шчо вони не мусили запродуватись в најми, або кидати свою батьківщину і шукати собі виселків, де вони знаходьать ту ж саму невольу, шчо од нејі думали втекти. Тим часом за 10-15 років після волі 19 Февр. 1861 р. вспіло нарости нове панство — багатирське, иноді з самих мужиків і козаків, з сільської старшини, котре поприставало до ранішого панства — дворянського і купецтва, тако ж почало нагнічувати мужицтво і вбільшило число чужих јому лудеј на Україні. Між бідним мужицтвом знову почала ходити думка про те, шчо мусить таки наступити новіј переділ землі, вже од нового, коли не од теперішнього царя. Так знову мужицьке життя поставило і перед письменними українцями думку про те, — як вијти мужицтву нашому з тієї новој неволі, в котру воно дісталось, шче не зовсім вирвавшись з старој панської і зовсім не вирвавшись з чиновницької (царської).

Західня Европа і Америка, — де тим часом в кінець розбились надіјі прихільників чорноробства на поміч од Бонапартів, на поміч од держави в Пруссіјі (Staatshülfe), в котрих можна було бачити, як по самим вільним державам (Англіја, Швејцаріја, також С. Америк. Спільні Держави) мужицтву жи-

веться далеко не красно, — навчали, що *мужицтву нікто не поможет, окрім його самого*. В Україні, в котрій все, що вище мужика, двічі, коли не тричі, чуже йому, це ще більше мусило бути правдою, ніж де небудь. На решті начальство царське ще раз наложило руку навіть на самі смиренні початки праці над тим, щоб перенести в мужицтво науку і звести панство з мужицтвом хоч однаковою мовою: — воно заборонило в 1876 р. в кінець печатати українські книги на Україні, а з них наукові книги і де небудь в Россії, — при чому знову показалаь або баїдужість до цього нечуванного в Європі діла, або і явне ворогуваньня проти українства з боку московського і помосковленого панства, навіть з самих вільнодумців. Та баїдужість і те ворогуваньня тільки осмілили царське начальство робити, що здума над Україною.

Так в тій частині нашої України, що під Москвою, зростала в XIX ст. знов думка про спільність і волю своєї України серед невеличких громад і письменних льудей, а серед громад мужицьких так виростала своја думка про землю і волю; — так показувалась де далі марність надії і тих і других на всяке панство і начальство світське. Подібне ж вияснилось останніми часами і що до панства попівського. Тільки тут, може, ще більше видно, як мужицтво наше *само по собі*, саме через те, що воно бачило навкруги себе і од чого терпіло, було похнуто до того ж, до чого мусили б дігти письменні льуде наукою: — почало скидати попівські пута з розуму свого.

Та вся колотнеча, яка робилась на нашій Україні сотні років, не давала на ній без перестанку рости науці, а особливо науці про природу. З то-

го ж часу, як наша Україна дісталась під державу царів московських, наука в нас дісталась в конечну невольу царського і попівського догляду (цензури), котрий пропусков з всесвітньої науки до нас тільки те, шчо хотів. Далеке і чуже начальство не дбало зовсім про наші школи, навіть і про такі, які йому було завгодно заводити в своєму царстві дльа самих панів і попів. До того ж проход науки до наших льудей спивавсь через те, шчо по школам нашим стали вчити чужої мової, і навіть коли вже панство і попівство наше так-сьак вправилося з тією мової і помосковилося, — то до мужицьких громад вже зовсім не могла діти і крихта панської науки, котру розказувано чужої мової. Так наша Україна довго мусила годуватись маїже самої церковної, грецько-слав'янської наукої, а нашому мужицтву після XVIII ст. зостались самі хіба послідки і луна тієї науки. Тільки ж розум наших льудей і в старовину пробував виїти з тієї межі, яку передним провело грецько-слав'янське попівство, і в тій межі звернув увагу більш на те, шчо було найпожиточне дльа громад льудських, ніж на обрядові вигадки і забобони. Шчо тому було за причина, — чи природня сила розуму наших льудей, чи те, шчо вони здавна мусили знатись з льудми усякої віри (напр., коли не їти в дуже далеку старовину: з греками, з італ'янцями по Чорному морю в XIV-XV ст., з ляхами, з німцями, з усякими льутерами, кальвинами, соцініанами і т. и., котрими кишіло русько-польське королевство в XVI-XVII ст., до котрих приставали і пани і міщане,) тільки ж шче в XVI-XVII ст. наша Україна була найближче, ніж коли небудь, до тих думок, які помогли в Європі перемінити панські

церковні порядки на громадські, а далі і увільнити розум громадський од путів понівської науки. Думка про таку перемену починалась у нас серед простішчих льудеј саме тоді, коли вище панство наше, світське і церковне, почало повертатись в чужу породу, польську, а далі і у віру латинського обряду, і коли та віра, котра так-сьяк, а стала віроју наших льудеј, де далі зоставалась тільки віроју простих льудеј. *Внјать таки наша Україна була најближча до тих думок, котрі довели всю Европу до зміни церковної (реформації) як раз тоді, коли наші прості льуде најбільше повставали за своју волю, а наша порода була најближче до спільности всіх своїх громад.*

В XVI ст. прості льуде по містам нашим заклали братства церковні, в котрих багаті і бідні були рівні, в котрих усі братчики мусили вибирати і судити попів, і архијереј мусив слухатись братства, бо братчики брали собі право докоряти і архијереја, коли тој робив шчо непотрібне і „противитись йому, як ворогові правди“. Братчики на сходах, скінчивши розмови про справи свої, сами читали книги духовні і розмовляли між собою, печатали книги церковні і світські, держали школи. Братчики думали, шчо гроші і мајетки церковні — добро бідних льудеј, вдов, сиріт, давали з братського скарбу поміч бідним і нужденним без лихви, помагали бідним хлопцям вчитись науки. Братчики хотіли сами судитись про між себе, не виносячи справи за поріг і т. д. *) Попівському панству, архијерејам не подобались такі змаганья простих льудеј, „хлопів, кожемьяк, сіділь-

*) Дивись устав Львівського братства, зложеннїй міщчанами 1586 р. в «Памятникахъ Киевской Коммісії для разбора древнихъ актовъ» т. III, 24 далі 37—45.

ників“ і т. и., — і вони пристали під руку архиєреја римського, сотворивши на Брестському соборі (1595) *унію*, котру стало підперати польське панство і королевство. Це було одною з причин, через шчо наша зміна церковна не пішла до кінця, як західня реформація. Братчики пристали до тих архиєреїв, котрі zostались з грецьким „*благочестієм*“ (православієм). За поміччю міщан, козаків і селян вдержалась на Україні церква грецько-славянська, а потім мусила пристати вкупі з Гетьманщиною під церковне начальство московське. Тільки ж і в прихильниках грецького „*благочестія*“ на Україні в XVI-XVII ст., а найбільше тоді, коли до братства простих льудей шче мало приставало архиєреїв, було багато братского духу, духу *громадських* церков, якими робились в Європі церкви „*протестанські*“. В тих писаньнях, які писались в XVI ст. проти *унії* архиєреївської, наші льуде, навіть з попів, — проклинали панство церковне, „*влади, архимандритів, ігуменів, всіх свьашченників, котрі на святих місцях лежучи, гроші збирають, слуги умножають, жони украшають, пријателі обагачують, корити зіждуть, роскош своју поганськују ісполняють,*“ — і казали шчо „*хлопи, кожемьаки сідельники, шевці, — простиї христїяне, світські — то ј єсть само тіле церковне, котре маје волость скверноначальника попа вирвати, осудити і прокльасти,*“ шчо наука, мов-би то попи, вишчі світських льудей і шчо світські мусьять тільки слухатись јїх в усьому, — це наука не Христова, а рабинська. Навіть манах українець писав тоді: „*не попи спасуть нас, або владыки, або митрополити, а тајїнство віри православної та заповіді, — оте спасе нас,*“ — і добавляв, — пишучи „*народу руському, літовському і льадському в*

розділених сектах і вірах розмаїтих:“ — шчо тепер „свѣшченники всі черевом, а не духом офірують“ — і шчо „на панів нічого надїятись, шчо прості льуде самі мусьять вичистити церкву од скверноти.“ *) Знаходились в XVI ст. попи, котрі „дльа лишого ви-розумїньнѣ христїянського льуду посполїтого“ перекладали Евангелїе „з ѣзика балгарського на мову руську“ та шче ї так, шчоб воно годилось дльа льудеї і грецького ї латинського обрѣдку.“ **) А козаки за Хмельницького казали польському ксьондзовї своєїїу терпкоїїу мовоїїу, — шчо ї „вашї ксьонзи ї нашї попи однаковї такї сини.“ ***)

Дїло не дїшло до того, шчоб у нас заложились цїлком громадські церкви, ѣак там, де подїбнїї же рух серед громад мїшчанських довїв до кальвінства, їндененства і т. и. Тїлько ж все такї братства ї увесь рух церковнїї XVI-XVII ст. проїшов не дурно. З самих попїв наших повїходили льуде, котрі ї в Московщїнї навчали льудеї тому, шчо в XVII ст. навчали дальшї парослї протестанства (армїїїане, латїтундарїїї, деїїсти), тому, шчо не самї тїлько грецькї христїїане — христїїане, шчо ї у нехриста можна навчитись доброму, шчо спасїньнѣ не в обрѣдах і т. и. (Прокопович, Бужїнський і т. и.) Тїлько такїх льудеїї стала тратити в XVIII ст. наша Україїна, — дльа столичнїїї Московщїнї, а там вони переробльувались з вїльнїїх льудеїї на царськo церковнїїх чиновнїїкїв. Дальшїїї зрїст такїх думок серед льудеїї духовнїїїї школи в нас спїнївсь,

*) Четыре сочиненїя афонскаго монаха Іоанна изъ Винни. Акты Южн. и Зап. Россїи. II, 205 і далї. Апокризисъ албо отповѣдь на книжки о соборѣ Берестейскомъ, черезъ Христофора Филалета 1587.

**) Див. II, Жигенского. О персонницкой рукописи. Труды III археол. съѣзда 221.

***) Пам. Кїевск. Комм I, III, 325.

найбільше через церковну централізацію і цензуру. *) Само попівство наше під царською рукою зовсім перестало бути вибірним, стало казенним, а далі і зовсім чужим, особливо архиєрејство.

А по громадам мужицьким все таки ворушились думки, котрі було проскочили в гору в братствах, та шче і своїм робом посувались далі: в піснях і казках своїх мужики розказували про Христа-бога бідних, сміялись над попами і архиєрејами, иноді і над св'ятими, „шчо молебні лублять,“ і над усіма порядками церковними, котрі тільки деруть з мужика: „боженьки, боженьки! а над ким ви будете богувати, як нас не буде!***)

По троху попівство наше і церкви стали дльа наших простих громад маже такими ж самими, якими були колись, в перші часи *унійі*: панськими і чужими, — тільки шчо не латинськими! От тоді то серед нашого мужицтва показались лубде, вже зовсім *протестанти*, котрі де далі стали складатись в „братства.“ „Штунди“ — так і звать себе — „братство руське“. Тут не обішло без чужої науки: німців і московських лубдеј. Тільки ж чужа наука сама по собі багато не вдіје, коли самі лубде не готові прийняти її. Та і з усіх чужих вір наші лубде слухають — німецьких мennonітів, анабаптістів і московських не старообрядців, а „лубдеј божих“ (шалонутів, хлестів; ці теж не без німецького початку в XVIII ст. завелись в Московщині) — і „лубди ж божі,“ хоч верзуть усіякі нісенітницї, та все таки держутьсья того: шчо в

*) Шче в 1820 в Чернигові вишла книга «Богомыслие,» в котріј побачили «лютерскія противности.» Царь Петро заборонив печатати всякі книги духовні без догляду вищого начальства церковного.

**) Дивись приміри у нас в Малор. Нар.Предація и Разкази.К.1876; у Чубинского, Труды, т. I.

кожному чоловікові божа сила єсть, шчо він сам по собі розуміти віру може без пона, та шчо всі льуде мусьать в братстві жити. У штундів так і зовсім уся віра на христове братство сходиться. А в усіх тих сектантів, які тепер показуютьсьа серед українського мужицтва, — порьядки духовних громад зовсім такі, які хотіли завести братчики XVI ст.

Цікаве діло, — шчо ці нові братства заводьатьсьа у нас вже зовсім самими „хлопами, кожемьяками, сидельниками“, — шчо ніхто з письменних льудей на Україні навіть не вмів дізнатись добре про ті братства. Вони самі собі ростуть і письменству навчаютьсьа, і коли тепер не заводьать школ і печатень, то тільки через те, шчо це тепер трудніше в Россії XIX ст., ніж в Польщі XVI ст.; сами перетолковують між собою біблію „з язика болгарського на просту мову — руську“, на просту українську, — і коли не пишуть тих перекладів, то через те, шчо шче ї не чули, шчо єсть льуде, котрі пишуть не панською руською мовою, — українською.

В усьакім разі ї тут, в справах духовних, як і в справах господарських, *наше мужицтво тепер приходить на те, на чому стоїало в козацькі часи XVI—XVII ст.* До того ж підходьать з різних боків (національного, політичного і соціального) і купки письменних українців, котрі не забули того, шчо вони українці, і хотьать *ухопити кінець нитки, шчо ввірвалась в нашії історії в XVIII ст.* Чи вмітнуть наші письменні льуде вхопитись за край тієї нитки, котрі ї тьагнетьсьа сам по собі в нашому мужицтві, чи вмітнуть привязати до нього ї те, шчо виплела за XVIII—XIX ст. думка льудей, котрих історія не переривалась, і звести в темноті

ї на самоті виплетену нитку — іноді більше бажань-
ня, ніж ясної думки — нашого мужицтва, з ве-
ликою сіткою наукових і громадських думок евро-
пеїських льудей, — ось в чому тепер все діло дльа
теперішніх письменних льудей на нашій Україні!

Ось де дльа них: чи жити, чи помірати?!

До того ж краю дішли письменні льуде ї му-
жицтво і в тих наших країнах, шчо під Цісар-
шчиною, — хоч там і була трохи одмінна дольа
письменних льудей в ХІХ ст., ніж в Россії. Там
під пануваньням начальства неславянської поро-
ди ї віри не греко—руської, важко було зовсім
перемінити в наших школах і церквах старі по-
рядки ХVІІ ст., як це зроблено у нас під моско-
вським начальством. Там руські церкви ї школи
вдержали більшу частину понівства од поверта-
ннннн в зовсім одмінну од мужицтва породу. В
Галиччині найменше порвалась нитка, котра при-
в'язує письменство льудей ХІХ ст. з старим цер-
ковноруським ХVІІ ст., тільки уніятським. Це,
звісно, мало свою користь і дльа мужицтва, бо
все таки вдержувало наших письменних льудей
коло свого краю, — ї народу. Тільки ж через те,
шчо письменні льуде руські в Галиччині були
тільки попи, то ї письменство руське було тільки по-
півське, з його мало було користи дльа живих
потреб громадських. Шче з того часу, як в Га-
личчині, за поміччю польського начальства, взала
верх уніја, братські порядки в церквах вкорочено,
—ї попи де далі зклались в осібне панство, звісно,
менше, ніж польське, а все таки вище од мужиц-
тва. Під Цісаршчиною понівство руське поверну-
лось там в чиновництво, то цісарське, то польське,
—котре дума про свою користь та службу стар-
шому начальству, а не про громади,— тим більше,

щчо настанова пона на парохвію там залежить од пана-дідича.

Тільки років з сорок назад і серед галицького поповіства стали показуватись луде, котрі наукоју і приміром других крајів славјанських стали доходити до думки, щчоб хоч щчо небудь робити на користь свого мужицтва, хоч давати йому більше зрозумілу церковну науку, на його живій мові. Розумнішчий між ними був *Маркіян Шашкевич*, видавши книжку *Дністрова Русалка* (1837) з піснями мужицькими і почавши перекладати Біблію на галицьку мову. Шашкевича і його товаришів між инчим підбили до таких чраць книги з нашої України (Котляревського, пісні Максимовича). Мусили також зробити своје і проби польської української школи письменської, а найбільше *збори пісень Вацлава з Олеська і Жегсти Паулі*. За українськими книгами в Галиччину стали заходити з Росії і козацькі думки. Тут сталось польське повстаннє проти Цісаря в 1848 р., — і мужики галицькі показали себе також само, як і подніпрянські в 1863 р. Цісарське начальство здумало вжитись з того початку між письменними русинами галицькими уваги до того, щчо вони не польаки, а русини, і з ненависти мужицтва галицького до панства польського, — і згодилось на те, щчоб русини впорядкувались, як осібна політична партія, осібна, признана державоју порода лудеј, рівна по праву зо всіма другими. Русини попи і мужики звернули надію на начальство цісарське, щчо воно їх зовсім увільнить од польських панів, а мужики зклались на попів, щчо ті здобудуть їм од цісаря волю од панщини, поле, ліси і пасовиська. Тільки і тут всі ті надії стали марними. Окрім позбави од крепацької пан-

щчини та маленьких клантиків землі за чималі податки, мужики наші в Галиччині не дістали нічого і тепер, де далі, збіднюютьсья все більше і тратять і ті клантики землі, шчо були в них, і хати, запродаючи їх жидам, шчоб виплатити усьаке здирство. Та і усьа Галиччина все таки застаєтьсья під польським начальством, котре перешкоджа русинам в усьому і навіть заводити свої школи і т. и. Бачучи таке, деякі з письменних русинів стали покладати надію вже на царя московського.*) Та і само мужицтво в Галиччині, як де, то сподіваєтьсья, шчо від того ж царя, як *руського*, здобуде собі землю і волю од великих податків і всьакого здирства. Тільки з цими надіями живуть галичане вже більше десяти років,— а все з них нічого не виходить, і дльа того, хто зна порьядки в Россії, ясно, шчо і нічого не буде: і в Россії сельане ждуть того ж од царя, ждуть, шчо він не тільки, „подарувавши панщину, подарує і податки,“ а шче позволит панів в кажда ни заковувати, посилати в ліс стосів рубати і т. и.**)

Вже і в Галиччині појавились льуде, і між письменними льудьми, (котрі вже тепер єсть там і окрім попів, і між самим мужицтвом), котрі розуміють, шчо марно надіятись і на цісарське начальство і на московське і на своїх попів, а покладають надію на самих себе та на самі мужицькі громади. А бачучи на нашій Україні льудей однакової породи, шчо одно терплять і до одно-

*) Про це все більше розказано в нашому передньому слові про галицьке письменство до книги «Новісті Федьковича.» К. 1875.

**) Дивись подільську пісню, перероблену з галицької, записану од лірника, в Зап. Югозапади Отд. Руск. Географич. Общ. I, II, стр. 54—55.

го їдуть, вони ради пристати до спільної праці з россійськими українцями.

Далеко гірше стоять наші земляки в Угорщині. Тут дуже вже давно наші льуде дістались під руку панів угорських. Сюди, за гори, маїже не доходила чутка про наших козаків і про те, як в наших місцях мужицтво пробувало само орудувати долею своєю. Та в часи нашого козацтва льудей наших за горами шче було не багато; землі було в волю; пани угорські теж шче не росплодились та і часто за одно з мужиками терпіли од турок, втікали од них, воювались з ними. Коли ж панство угорське міцнішче і густішче засіло на нашій закарпатській Країні, в XVIII ст., то вже тоді козацтво наше було далеко, аж за Дніпром, та і те зкінчилось. Так загірні льуде наші одбились зовсім од нас,—та і у нас так затихла думка про них, шчо навіть вчені складач „Исторіи Малой Россіи“, Бантиш писав, як темну чутку, шчо „свѣдующіе люди находятъ нынѣшнее малороссійское нарѣчіе сходнымъ съ тѣмъ, коимъ говорятъ Венгерскіе Россіяне, извѣстныя подъ именемъ(?) *Карпатороссовъ*.“*) Перше в XVIII ст. хоч понівство закарпатське було спільне з галицьким, (а часами, в XVII через нього то і дотикалось до кийівського), але в XIX ст. і воно підлягло зовсім угорському начальству і по троху переробилось зовсім на нове панство, маїже зовсім угорське, котре і говорить між собою не инакше, як по угорському і не маїє иншої думки, як жити з наших льудей та велугувати начальству і панству угорському. Рідко хто з того понівства думав про те, шчо б шчо небудь писати по руському, а котрі і думали

*) Ист. М. Р., III. 249.

(в остатні тридцять-двадцять років Духнович, Раковські, Павлович і др.), то ще менше галицьких понів думали про те, щоб писати близько до того, як мужицтво їхнє говорить, і про такі речі, щоб світським людям та громадам мужицьким були пожиточні, — а змагались писати все більше про понівські речі та мовою мов би то *московською*, як *панською* серед усіх руських, котрої однак ніхто в них не вміє, бо не чує ніколи. Через те писачі ті нікого і не загрили до своєї рушчини, про котру рідко хто з письменних людей по тих сторонах і дума.

Доси найбільше, що зворушило земляків наших на Угорщині, — це повстання угрів проти царя в 1848 р. і поход війська з Росії на поміч цареві. Де хто навіть з понів руських по тій стороні пристав було до угрів, але потім, коли не їх взяла, то і ті переїшли на царів бок і стали йому прислугувати проти угрів. Мужики ж зразу стали за царя, бо дяковали його за волю од панщини і сподівались теж поля, лісів, пасовиськів. *) Тіж з письменних людей, хто був гарбачішчий до рушчини, ті стали сподіватись усякого добра, звісно, більше для себе, ніж для мужицьких громад, од царя, або од царєвого приятеля, царя „руського“, і ще ревнише стали старатись помосковитись, щоб показати, що і між ними єсть пани, як і між уграми. Де які і справди стали на час чималими чиновниками в своїй країні. Тільки мужики тут дістали ще менше, ніж в Галиччині, а з годом царь мусив помиритись з уграми, і пани угорські знов забрали силу по всі тій країні

*) Дивись пісні проти Кошута, привадену в нашій статті «Малоросія в єя словесності», Вістникъ Европы. 1870, VI.

над нашими льудьми та шче тепер стали льутішчими до них. А з того змаганьня письменних льудеј помосковитись вијшло тілько те, шчо вони шче більше стали гордувати над своїми ж земляками мужиками, котрі б то ј мови настојашчојі руськојі не вміють. По троху всі письменні льуде в угорськјі Україні вернулись до угорськојі мови, — хиба хто појіхав в Россію на службу, з чого, звісно, дльа тієї країни ніякојі користи не ма, — і тепер хоч і јесть шче там одна газета мов би то руська, то ј та, змагајучись писати по панському, по московському, тілько ј дума, шчо прислугуватись до угрів, і нападајеться на усіх, хто јім не хоче коритись: на сербів, на словаків, та ј на своїх русняків і на саму Московщину. Тепер на всьу нашу угорську країну не ма ніодніснького письменного чоловіка, котріј би јавно промовив хоч слово за своје мужицтво ј за рушчину ј славјанство. Так воно ј мусило бути після того, јак письменні льуде в тіј країні захотіли бути не громадянами серед своїх льудеј, а панами, хоч би ј руськими. Руського панства коло себе вони не знајшли, — московське далеко: пријшлось приставати до угорського, або мовчати! Тілько јак воно це не гірко бачити, а вже ј з цього видно, шчо в нашјі угорськјі країні діло громад руських стало на чистоту: тут вже зовсім видно, шчо все, шчо не мужицьке, зовсім чуже ј зовсім гордује мужицтвом і рушчиною, зовсім ворогује проти них. Јавно значить, шчо тут вже ј крихти надіјі не може бути на шчо небудь, окрім самих мужицьких громад, котрі сами собі мусьать помогти, вибавивши своју землю од чужих льудеј. А коли там наших льудеј не багато, — то, јасно, шчо вони мусьать шукати помочи в спілці з сусідами, котрих дольа мајже така ж сама

як і їхня: з словаками, сербами, волохами і т. и. та з своїми братами: русинами — за горами: в Галиччині і у нас. Ця спілка з людьми, котрим самим того ж треба, шчо і русинам закарпатським, буде певнішчою поміччю, ніж надія напр. на Московичину: Московичина далеко, — та і начальству московському не ма причини перемінати за Карпатами порядки, котрі воно само в себе держить!

Так то по всім нашим українам стало тепер на однакове: скрізь наші льуде zostались маїже тільки мужики; скрізь льудеї наших однаково давить хоч і не однакове царство, панство, купецтво і попівство; скрізь мужицькі громади одного бажайуть, скрізь вијавилось однаково, шчо марні надії на кого небудь, окрім на самі мужицькі громади. А коли ті громади скрізь у нас однакової породи, живуть поруч, — то ясно, шчо нашим льудім најлише: — стати спільно, шчоб діти до свого; шчоб *жити по своїй волі на своїй землі*.

Шчо ж то значить: жити по своїй волі на своїй землі? Чи то значить тільки заложити свою окрему державу, як напр. зробили це на наших очах італїянці?

Безперечно, українці багато стратили через те, шчо в ті часи, коли більша частина других пород льудських в Европі зкладали свої держави, їм не довелось того зробити. Як там не єсть, а своја держава, чи по волі, чи по неволі зложена, була і доси шче єсть для льудеї спілкоју задля оборони себе од чужих і задля впорядкуваньня своїх справ на своїй землі по своїй волі. Тільки ж не всіх справ і недля всіх льудеї рівно! Тепер вже льуди переросли державні спілки і прьамајуть і волеју і неволеју до јкихсь инчих. Тепер вже

показалось, шчо ј в тих породах людських, котрі мајуть свої держави ј великі багаті, ј вільні, (напр. јак Франція, Англіја), або ј великі спілки вільних держав (јак С. Американська Спілка), більша частина лудеј бидује мало чим менше, ніж бидујуть мужики українські. Безперечно, шчо коли б українці перш усього вибились знід чужих держав і заложили своју, вони б стали також, јак і другі породи, сами мізкувати, шчо б полегшити ту біду, од якојі терплять скрізь луди. Тілько ж того, шчо пропало, не вернеш, а на далі повстаньня проти Австрії ј Россії, таке јак робили за своју державну спільність італіянці *за поміччу Франції*,— для нас річ не можлива. Швидче можливе діло для нас стати усім в одній державі, це коли б одна з тих держав, шчо тепер володајуть нашеју землеју, одірвала решту јїї од другојі держави. Звісно, це швидче може зробити Россія з Австріеју, ніж Австріја з Россіеју. Тілько в таким случају наші справи не поліпшали б багато, хіба б, шчо наші австроугорські брати зовсім би запевнились об цім та пристали б до спільнојі праці проти усякојі неволі, од котројі ми терпимо. Далеко можливіше для українців добиватись в тих державах, під которими вони тепер, усякојі громадськојі волі за поміччу других пород, котрі теж підданні тим державам. Тілько ж це таке діло, котре потребује стілько усякојі праці, шчо в кінці јїї не варто здобути тілько державну волю ј спілку. Не варто було б здобути тілько те ј тоді, коли б довелось справді лудім українськојі породи добитись того через велике повстаньня ј кроваву вїйну. Мало того, шчо ми бачимо по других лудіх, котрі мајуть свої держави, напр. хоч би ј в Італії, нас може

навчити прмір і нашого повстанья за часи Богдана Хмельницького, коли наша Україна справди була найбільше подібна до самостојачої і чималої держави.

Держава та зложилась через повстанья великої частини посольства, козацтва, міщчанства, понівства і трохи і панства, не забувшого шче рущини і „благочестія“. А вже серед самого повстанья показувалась незгода між багатшими і біднішими, між посольством, міщчанством — і козацтвом і панством, між козацтвом, посольством — і понівством, далі між козацтвом простим — і значним. Незгода ця примусила українців шукати помочи проти Польщі в „союзі і протекції царя восточного,“ котрі союз і протекція обернулись в „підданство“, і не „вільне підданство,“ як хотіли українські козаки, а в „вічне підданство,“ як поправляв гетьмана Виговського царь московський. Вже за часи того Виговського незгода між тими поділами наших лудей по стану і по багатству діјшла до того, шчо вже наперед можна було бачити, шчо українська держава не встоїть „серед незгоди частих і непостојаних начальників“ кожного стану і серед „незичливих сосідственних монархів факції,“ (злочинств) як плакались товаришчі вїська запорожського в листах, на котрі ми вказали вишче. Сталось це через те, шчо ті, хто закладав українську державу XVII ст., скидали з себе тільки чуже ярмо та те, шчо більше усього мулило їх, а не виривали неволі з корінем: вони zostавили стани лудські: понівство, војацтво, (шльахту і козаків), міщчанство, посольство; вони хоч і казали потім, шчо „козацька шабля скасовала колишні панські кріпості на земљу,“ та тільки не вміли подумати об тім, як би

не заводити нових кріпостів, а всі кинулись на *заїманщину* поля, лугів, млинів,—а то так і зоставили старі кріпості на *грунти* православних церков і шляхти і козаків з тими *підданими*, котрі „обиклују повинність одправовали.“ На тому і вмовились державні льуде українські з царем, в Переяслові (1654) і зараз же почали і од нього і од гетьманів випрошувати собі нові маїєтності з *підданими*, або хоч з *послушними*. „Як льуде осілись після Хмельницького, казали в початку XVIII ст. у нас на Україні, то можніші пописались в козаки, а подлішні осталися в мужиках.“ *) Через кілька років після переяславської умови 1654 р. *Городова Україна* вже знову мала нових своїх „дуків-ляхів“, а за тим сталось так, як усі знають. В *Україні Низовій* згода і воля держались довше, бо там менше було станів та заїманщини (бо маїже не було хліборобства), а було *товарицьке* воїацтво і господарство (рибальство, польуваньня, скотарство.)

В цьому то *товаристві*: в *рівності і в спільному господарстві* над усім, шчо потрібно льудім, і єсть коринь волі і дїя льудеї, маїучих свої держави і не маїучих їх. „Шабля козацька“ инакше б послужила „матері нашій Україні“, коли б вона, „скасувавши нестерпимују льадськују невольбу“, не ділила льудеї на стани і не попускала заїманщини, а повернула б всю Україну в „вольности усього товарицького льуду українського“, в те, чим були річки і луги на низовій Україні дїя „товарищів вієська запорожського.“ От до того,

*) Лазаревського, Малороссійскіе посполитые крестьяне (1648—1783), Чернигов. 1866. 5. 6.

що справити в наших дідів не стало розуму, коли вони склали козацьку державу, — як і ні в кого в ті часи, — до того мусимо тепер після довгої і гіркої науки добиватись ми, їхні онуки, в котрих нема ніякої держави.

Ясне діло, що така велика купа льудей, скілько єсть їх на всій нашій Україні, не може бути одним товариством, — инакше вона б перестала бути і вільним *товариством*. Вона мусить стати *товариством товариств, спілкою громад*, вільних в усіх своїх справах, инакше які небудь громади будуть поневолені робити не те, що вони хотять і не там, де вони сидять. Добре було товаришчам запорожським, що-року кидати жереб, якому курінь яка річка на цей рік дістанеться, бо товаришчів запорожських було завше тисяч з 6, і вони вже через воjaцтво своје мусили найбільше сидіти в Сичі, коли не були в поході. Але вже те одно, що кожний товаришч мусив безпремінно приставати до якого куріня січового, щоб стати справди товаришчем січовим, робило, що справдешньої рівности не було між усіма хто сидів на всій землі запорожській (а їх там бувало не 6—10 тисяч, а 50—60), хоч і кожному була воля переїти в Сичу і стати товаришчем. Та в тім то і сила, що не кожний хоче, а всі не можуть кидати своју громаду та їти в другу, в середню навіть на час. Не буде рівної влі і тоді, коли хто небудь буде справлятися в усьому за другого, як це робиться в виборних державах. Виборний тільки тоді не стане начальством, коли він просто справить те діло, за котрим його вислав другий, котрий знав наперед, яке то діло і наказав, як його треба справити. З цього ясно, що справди *вільними можуть бу-*

ти тільки маленькі держави, або ліпше сказати, громади, товариства. Справди вільною спілкою може бути тільки спілка товариств, котрі просто, чи через виборних людей дльа кожної справи, обертаються до других товариств, з котрими їм найбільше, најлегче, најножитніше бути спільними, за потрібними їм справами, отдаючи їм поміч зь поміч.

Розважаючи далі, побачимо, шчо і громада потрібна людям тільки дльа того, шчоб кожному було најліпше. Значить і громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого: бути в ній, чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних особ.

От діти до того, шчоб спілки людські, великі і малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі посходились дльа спільної праці і помочі в вільні товариства, — це і єсть та ціль, до котрої добиваються люди, і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх, чи чужих, виборних, чи не виборних. Ціль та зветься *безначальство*: *своја воля кожному і вільне громадство і товариство людей і товариств*.

Це діло не зовсім таки нечуване на нашій Україні. Наша Січа Запорожська була подібною ж вільною спілкою: кожний міг прийти до неї і одійти, коли хотів. Кожний приставав до такого куріньа, до котрого хотів; кожен курінь був спілкою воjaцькою і господарською, котра працювала спільно і вживала спільно своје добро в спільному будинку. Всі 38 курінів складали товариство січове. Товариство обдало усім добром на землі своїй і ділило шчо року по жеребу між куріньами те, з чого найбільше жили товаришчі: річки. Хто хотів „лисити“, звіра ловити, ті складались на час ро-

боти в курінь і ділились заробленим рівно. Вся старшина курінна і січова була виборна на рік, або поки вгодно товаришчам. Правда, як ми це вже спом'янули вище, такі товариські порядки не розширювались в Січі на всіх льудей і на все господарство. У січовиків було поспільство; вони давали заводити по хуторах заїманщину. У них появились і підданні. Окрім того порядну згоду вміли держати січові товаришчі тільки по куріннях, котрих і вороги їх не могли не похвалити, а в цілому товаристві часом бувало чимале безладдя.*) Та ніхто ж і не дума, шчо в XVII ст. та шче при такій колотнечі, яка була тоді по нашим сторонам, могли бути як раз такі порядки, як слід їм бути і які будуть колись. Примір Січі тільки показує, шчо ті вільні порядки, про котрі ми зараз говорили, зовсім не таке діло, шчо його ні здумать, ні згадать, тільки в казці сказать. Більш двохсот років стојало з подібними порядками січове товариство — і робило своје діло, воjaцьке і господарське, далеко не погано. Звісно, діло запорожське було доволі просте; тепер у льудей більше діла, більше потреби, — та за те в них і більше науки, і більше розуму, то вони зможуть виправитись лишне січових товаришчів. Тепер ніхто шче не може сказати докладно ні того, коли напр. світ діде до таких безначальних порядків, про які сказано вище, ні всіх дорог, якими він діде до них. Цілом такі порядки тільки тоді можуть бути і в одній якій країні, коли вони будуть на всьому світі, бо тільки тоді зовсім перестане потреба в воjаках і кунцях, з котрих скрізь і заводиться пан-

*) Ригельмана. Литонское повѣствованіе о Малой Россіи. Л. 1848. IV, 67—84.

ство і багатирство, а за тим і начальство. Для таких порьядків мусить також шчоб не було попівства і віри, з котрої виходить попівство, бо попівство теж панство і начальство, а віра заводить незгоду між льудьми. Замість віри мусить бути вільна наука, котра до того мусить настільки полегчити льудім чорну роботу, шчоб льуде не могли ділитись на чорноробів і білоробів, шчоб кожний робив чорну роботу і мав час і для білої роботи, для виправи громадських діл, для науки, котра тепер тільки в руках панства, або доводить до панства вчених льудей над невченими. А це все речі не легкі і не близькі.

Тільки ж до того всього, до тих безначальних порьядків увесь світ іде і їтиме, бо доти не може бути сунокою між льудьми, поки де небудь, хто небудь буде в якій небудь неволі. От через те ні один народ, ні одна держава, ні один гурт льудей (партія) не здолиє того, ні шчоб не попустити таких порьядків, — ні шчоб зробити їх проти волі льудської: до них добиваються і будуть добиватись льуди і навмисне і не навмисне, і через науку, і через державні переміни, і через повстанья, і через усякі спілки між льудьми. В Західній Европі і Америці єсть вже сотні тисяч льудей, котрі просто прьамують до таких порьядків. То *партія соціальна*, — *громадська, соціалісти-громадівці*. Почавшись серед де яких льудей з самого панства і купецтва, котрі провели далі думки XVIII стол. про вольу і шчастья кожної особи, (Роб. Овен, Сен-Сімон) думки громадські де далі притягали до себе і чорноробів і льудей великої науки і розуму (Льуї Блан, Прудон, Ляссаль, Маркс, Дьурінг, в Росії Чернишевський) і тепер стали вже чи-малою силою, на котру мусьять вважати і бајдужі і вороги. Де да-

лі і льуде вчені, котрі і не зовсім належать до громадівців, згожувуться на ту, чи иншу з їх думок (Мільль, Лавеле, Шефле) або викладають свої думки про громадські порядки не далеко од самих гарьачих громадівців (Ланге). Досліджуваньня про старі, допанські, докупецькі, додержавні громадські порядки і про зостатки їх на світі — стало тепер однією з самих гарьачих праць європеїської науки (Мен, Маурер, Лавеле і т. и.)* До того ж де далі все більше показується безладдя теперешніх порядків державних і панських (війна, крадіжка, банкрутства, крізиси і т. и.). Це все де далі все більше дає сили думкам громадівським і серед теперішніх чорноробів (ноки шче більше городських, ніж сільських) і серед білоробів.

Тепер шче нема згоди між тими громадівцями ні в тому, як добитись тієї зміни в порядках громадських, яку вони здумали, ні в тому, як конечно впорядкувати товариське життя в спілках малих і великих. Приміром таких незгод можуть служити суперечки навіть між тими з гро-

* В Росії шелья німця Гакстаузена, вчені льуде почали досліджувати старі і теперішні громадські порядки серед мужицтва московського (*община, міръ*) — в працях Чериншевського, Кавеліна, Бьельяєва, Соколовського, Поснікова і др.) У нас на Україні більше говорилось про державні порядки громад козацьких (праці Космаровв, Куліша, Антоновича), про те як завелось панство (у тих же, а про нове панство XVII—XVIII ст. найбільше у Лазаревського — Малор. посполит. крестьяне, Очерки стар. двор. родовъ Черл. губ., Очерки малор. фамилій в Р. Арх. з 1875 р.), про громадські суди (Иванішева — О древн. сельск. общинѣ въ Югов. Р., у Антоновича и Новицкаго в їх книгах про крестьян в Україні в XVI—XVII ст.), ніж про громадське господарство. По наших українях в Австрії зовсім нічого не зроблене письменними льудьми дльа науки про старі і нові громадські порядки, окрім хіба про братства і міщанство (в працях Зубрицького, Петрушевича, Шарашевича). Про теперішні проби громадського господаруваньня і сильних заробітків на Україні маже тільки і єсть, шчо в «Недѣль» 1876—1877 рр. статлі д. Ф. Щ—ни «Крымскія солепромысл. артели,» «Артель севастопольскихъ лодочниковъ,» «Южнорусскія артели» і т. д.

мадівців, котрі більше других готові тепер же сказати, як треба повалити теперішні порядки і чим їх зараз же замінити,—між тими, котрі належать до *спілок громадівських краєвих і всекраєвих* (інтернаціональних) і котрі викладають рішуче свої думки на *з'їздах* (конгресах) своїх виборних. Напр. тоді як одні налягають більше на волю кожної особи, товариства і громади (повне безначальство, ан—архіа, як каже Прудон і другі романці, а з слав'ян напр. Бакунін), другі більше на спілку всієїй породи, або країни, на народню державу (*Volksstaat*), велику, (напр. у німців) чи меншу (напр. у фламандців).*) Тільки ж корінні думки в європеїських громадівців все таки одна, а таке чи инакше впорядкування громад малих і великих по тим думкам зробитьсьа скорше силою потреб людських, ніж зараними розмовами, більше потребами впорядкувати працю над ви-

*) На з'їзді соціалістів в Генті 1877 р. один англичанин і два німця просили постановити. — шчо 1) „З'їзд заявля, шчо треба, шчоб держава, котра справляється за весь народ і в котру весь той народ входить, обдала землею і другими струментами праці.“ Три француза (два з Франції один з Бельгії) внесли таку 2) статью: робітники мусьать забрати громадське добро, шчоб повернути його в власність спільну для союзних виробляющих товариств.“ Один італіанець вніс таку 3) статью: „З'їзд постановля, шчо земля і струменти праці стають спільною власністю, не постановляючи зарані порядків і способів для того.“ За 3-ю статью тільки і подав голос цей самі італіанець, за 2-у подано 11 голосів (з Італії, Іспанії, Франції, Греції, Шведарії, Германії, Бельгії) за 1-у подано 16 голосів (2 англичанина, 3 німця, решта більш усього фламандці) До цієї 1 статьи прибавлено тільки по думці фламандца Де-Пена, після слова „держава“: — „і громада,“ так шчо похвалена більшим числом голосів (16 проти 11) статья вишла така: « Le congrès déclare qu'il est nécessaire que l'Etat ou la commune, représentant et comprenant la totalité du peuple, possède la terre et les autres instrument de travail. » Bulletin de la fédération jurassienne. 1877. № 37—38. Подібні ж суперечкі їдуть і за того, як добиватись зміни теперішніх порядків, — чи зміною законів, чи наукою і проповідьдью, чи повстаньням, чи з середини держав, чи з низу в гору і т. д.

робкою позиточних людім річей *господарських* (економичних) чи то малими, чи великими купами і спілками льудеј, ніж думками (*політичними*) про порьядки державні і противудержавні і перемінами в державних порьядках, або скасованьням тих порьядків через повстаньня. Повне ж безначаьство, повна воля кожної особи завше зостанесься ціллью всіх порьядків, чи по малим, чи по великим спілкам, так само як думка вменшити до 0 перешкоду од тріньня в машинах. І в наші часи, не тільки громадівці всьаких порьядків, а і ніхто з розумних льудеј вже не може говорити проти волі і добра кожної особи. Громадівці тільки показують, шчо ні те добро, ні навіть сама воля не можливі без того, шчо б чоловікові не діставалось дльа вжитку все те, шчо він випрацьував. А це виять не можливе без того, шчо б кожний мав рівну долю в орудованьню сироју силоју природи, як земля, і приводами праці над неју, як машини, шчо виять таки можливе тільки в товаристві рівних льудеј, а далі в товаристві товариств. В цих думках всі громадівці стојать за одно.

Ми бачили вишче, шчо українські письменні льуде і українське мужицтво приішли до того, шчо їм нічого не остајеться далі, як просто *пристати до думок європейських і американських громадівців* і по своєму прикладати їх на својі землі.

II

Конечна ціль громадської праці. — Зміни половини і посередні станції: державні зміни. — Служба льудей з теперішнього панства мужицьким громадам. — Проби такої служби на Україні: українські, польські і всеросійські. — Потреба ясно одмежованного українства в тій службі. — Всесвітня наука і краєва праща. — «Всесвітня спілка робітників» і товариства по країнам і породах. — Українські потреби громадської праці: політичні вільности, освітність по країнам і громадам і спеціальність праці; живі повстаньня громадських льудей; потреба праць не політичних і зріст нових порядків в громадах; праща противупонівська і наукова. — Українській соціалізм — не партія, а громада.

Що тепер може зробити українська печать? — Українці в чужій печаті. — Наші думки про чужих льудей на Україні. — Наші супротивники і співники. — Федеральна спілка в Россії і в Австрії. — Спілка демократії в недержавних породах в Европі. — Користь з неї для державних пород. — Спілка Україноів з західними славянами.

Порядок видання «Громади.»

Розваживши над тим станом, в котрому тепер стоїть наша Україна, ми бачимо, як далекий він од тих безначальних громадських порядків, і як теперішні порядки навіть не дають нашим льудям роздумати докладно про своје життья, а не то, щоб стати до того, щоб перемінити їх. З цього вже ясно видно, що льуде, котрі посвятились на те, щоб послужити українським громадам, мусьять, добиваючись до тієїї конечноїї цілі, користуватись усьакими і малими змінами теперішніх порядків, котрі хоч в чому небудь, хоч на час поліпшують долю тих громад, а найбільше такими, котрі влекшувають льудім і громадам спосіб збиратись до куп,

вкупі роздумувати про своје життья і пробувати поставити його инакше.

Так напр., повертаючись до життья українського народу в Росії, ми бачимо, шчо мало того, шчо в його отнято більшу частину землі його, шчо він терпить од усякого багатирства, як і всі чорнороби в світі, — але терпить він шче і од панства, од самовольного царського начальства, котрих по деяких краях в Європі і в Америці вже і не ма, од пошівства, котре обдира його і затуманює далеко більше, ніж по деяких инших землях в Європі і в Америці. Наші мужики, як і скрізь маїже в Росії, навіть не получили і того, шчо їм обіцано було і по царським законам, — наші льуде, як і всі підданні царські, розганяютьсья по волі чиновників по безмірному царству російському, не можуть бути зовсім безпечні ні за своєю шкуру, ні за волю, не мають волі навіть слова сказати про свої справи, ні навчатись про те, про шчо навчаютьсья другі льуде, ні збиратись до куп і до товариств. А до того на нашій Україні царська самовольа навіть забороня льудім і вчитись і проміж себе, і по родинам, не то вже по вселюдних школах, вчитись, навіть писати книги на рідній мові наших льудеї.

Де хто держитьсья таких думок, шчо *або все, або нічого*, шчо *чим гірше, тим ліпше*, — бо тим скорше льуде не стерильать і тим скорше візьмуть все, шчо їм слід, а як трохи полегша, то буцім то вони і тому так будуть раді, шчо вже і заспокоятьсья і більшого не захотять. Тільки те, шчо скрізь діялось і діетьсья на світі і не тільки між льудьми, але і між звірем, не показує, шчооб такі думки були правдиві, шчооб вони були справними законами живих тіл і громад (законами біологіч-

ними і соціологічними). Ніяка жива товарина не витерпить, щоб не вхопити хоч ту частину, яку можна вхопити, з того, щчо їй треба, а з другого боку, усяку можна так заморити, щчо вона вже і ногою не двигне сама, — а з третього, — підживившись трохи, усяка забажа більшого, а далі усього щчо їй треба. В Европі скрізь ведуть перед і в громадівському руху зовсім не ті з простих льудей, котрим најгірше, а ті, котрим најліше, — і најдужчий тої рух зовсім не там, де најменше було малих перемін в старих порьядках, а там, де їх було найбільше.

Було б зовсім чудним ділом не виступати проти деяких порьядків, од котрих терплять наші льуде напр. в Россіі, тільки через те, щчо і в других країнах, де тих порьядків вже не ма, льуде все таки терплять. Було б чудним, як би ми судили порьядки россієські, рівняючи їх тільки до таких, які мусьять бути і яких щче нігде не ма. То був би суд без усякої перспективи, — та і без усякої сили в очі, може, більшої части живих льудей, котрі не можуть зразу вискочити думкою своєюю за все те, щчо навкруг себе бачуть. От через те в своїх книгах, переглядаючи житьтє наших громад, напр. в Россіі, ми стараємось рівняти його перше з тим, яке б воно мусило бути навіть проти теперішнього закону россієського, далі з тим, яке ми бачимо по других державах, а далі з тим, яке мусить бути по чистій правді громадській і яке, певно, буде тоді, коли самі вільні громади розумних і рівних льудей візьмуть в свої руки всі свої справи. От через те ми вважаємо, щчо нашим льудім слід добиватись і тих змін, котрі, як показують приміри усіх других країн в Европі, мусьять наступити і в Россіі щче ранішч, ніж велика частина

громад зрозуміє потребу докорінної зміни в теперішніх порядках: добиватись скасування царської і чиновницької самоволі, котра, певно, заміниться виборним урядом (царством уставним, а далі цілком виборною гетьманщиною, або республікою). При теперішньому стані Росії, котра дуже вже явно держиться тільки мужицькими грішми, сама панська рада виборних людей з усього царства не може бути без того, шчоб зараз же в ній не піднялась розмова про податки мужицькі і про наділ мужикам поля. А вже одна розмова про це послужить тому, шчоб більше одчинити очі мужицтву на всі державні і громадські порядки, — і поведе за собою дальші бажання і зміни. Далі усьаке вменшання чиновницької самоволі в Росії мусить полекшити людім кожної породи, країнци, громади, спосіб умовитись і впорядкуватись проміж себе і підкопати державну централізацію, котра не дає жити нації Україні. Звісно, ніюдин з тих, хто поставив собі ту конечну ціль, про яку ми сказали вище, — то-б-то цілковите безначальство і цілковите громадство, — не може вдовольнитись малими змінами в теперішніх порядках, а добившись їх, буде добиватись все більшого і більшого. В самих менших змінах, в змінах державних, він буде байдужий до того, як там впорядкується вище державне начальство, а більш налягатиме на те, шчоб вбільшити власне *волю кожної особи в слові і праці, волю кожної людської породи, спілки, громади, країни*, — шчоб, скільки мога, вменшити силу державного начальства, чи то царського, чи гетьманського, чи то управи, (адміністрації) чи самої виборної ради, (парламенту) перед силою особи, громади, і шчоб дати їм більше способу ддя того, шчоб зало-

жити живі початки порядків безначальних: безпанських і бездержавних.

Так, гадаємо ми, примусить сила думки і життя працювати на нашій землі живого громадивця в справах політичних. Найголовнішим же ділом його, певно, буде помогати тому, щоб як найбільша частина мужицтва зрозуміла те, як йому взяти всі свої справи безпосередно в свої власні руки. До цього кінця веде все, що робиться тепер по всьому світі, навіть і те, що обдира мужицтво та, щоб ліпше те робити, збира його в великі купи, в котрих те мужицтво пізнає свою силу. До цього кінця ведуть всі теперішні поррядки, котрі своїм здирством і байдужістю до добра вселюдського показують мужикам марність надії на кого небудь, окрім на самих себе. Ця природна сила не тільки доброго, але і злого, часом ще більше посува мужицтво до нових поррядків, ніж усякі проповіді. Тільки, звісно, що всяка дорога стає лекшою, коли нею льуде прьамують більше свідомі, більше по волі, ніж темні і по неволі. От тут то і можуть тепер прислужитись мужицтву ті льуде, котрим доля помогла за наукою і усякою иншою білою роботою вияснити собі думки громадські більше, ніж у мужицтва за його шчоденною чорною працею, особливо коли ті льуде посв'ятьатьсья тій службі цілком для мужицтва.

У нас на Україні думка про таке цілковите посв'аченьня льудей панської науки на службу мужицтву не зовсім вже нова. Ми бачили проби такої служби в українській хлопоманії, котра показала приміри льудей, що не тільки письменно стоїли за мужицтвом, а і оселялись серед мужицтва і брались за всю мужицьку роботу. Про-

би зійтись з мужиками робились і льудьми з польської демократії на Україні. Далеко більше од таких проб, і українських, і польських, показали їх в останні роки і в нашій Україні всеросійські соціалісти. Росія — країна темна, без вільного слова, без пам'яті про те, що ще вчора робилось, — і через те не всі ті проби відомі, і може ніодна не відома цілком. Через те і з усяким судом про них треба стереттись. Здається нам, що ми не дуже помилились, коли скажемо, що проби української хлопоманії „злитись з народом“, иноді в тому, що самому народові треба кидати, показували більше щирости до України, ніж знатятьа потреб громадських і почастино мужицьких на всьому світі, ніж всесвітньої науки; — що проби польські *увільнити народ* од царства і панства мали на цілі більше Польщу, ніж нашу Україну, і більше державну, ніж громадську волю; — що проби всеросійських соціалістів, *питти в народ*, горьаче переносючи в Росію думки європейських громадівців і змагаючи звести до купи працю над увільненням мужицтва в Росії з такою же працею європейською, — що і слід було! — перенесли в Росію і ті способи, які вросли в Європі при тамошньому життьу і стану народа; до того ж всеросійські соціалісти, маючи на умі державну *видаку* (фікцію) всієї державної Росії, як польські демократи всієї (державноісторичної) Польщі, тим менше могли вважати на нашу Україну, таку, яка вона єсть, з тим життьам, яке в ній єсть, або прибирати способів праці таких, яких потребує те життьа, ні осідати на Україні з довгою і затьажною працею навіть і на стілько, на скілько дає до того могу царство російське.

Остатніми часами вияснилось, шчо треба злити те усе добре, усе потрібне громадам, шчо було в усіх тих пробах, повчитись з усіх помилок, які були зроблені ранішче, і твердо обмежити, спеціалізувати, працьу льудеј, котрі хотять працьувати власне дльа українських мужиків. Не мало вже говоритьсьа про це словесно, де шчо говорилося і печатно. Ми попробуємо сказати і свої думки про цілі і способи праці українських громадівців на близькі часи, про які ми тільки і можемо думати скілько небудь фактично.

Наші думки про остатні цілі громадської праці ми вже сказали вишче. Ми думаємо, шчо наша Україна, котра не має ні свого попівства, ні панства, ні купецтва, ні держави, а має доволі розумне од природи мужицтво, — залубки пријме науку про безначальні і товариські порьядки, шчо через те на тіј Україні варто працьувати громадівцям, а найбільш тим, котрі зросли на Україні. Дальші наші думки про теперішні способи праці дльа тієї цілі ми могли б виложити з перегляду подібної ж праці на всьому світі, — з здуманих (теорітичних) потреб льудських особ і громад. Але ми лишче будемо виводити ті думки з перегляду того стану, в якому стоїть тепер наша Україна. Ми ж думаємо, шчо усьаба громадська працьа на Україні мусить мати українську одежу, — *українство*. Звісно, те „українство“ не може бути в цілях праці. Цілі праці льудської однакові на всьому світі, як однакова *здумана наука*. Але *прикладна* наука не однакова скрізь. Так і з громадською працею: в кожній країні, в кожній льудській породі, далі, навіть, в кожній громаді і коло кожної особи, — мусьать бути осбні підходи і приводи до однакової цілі; кожна країна і купа льуд-

ська може показати більш ясно, ніж другі, потребу і спосіб тієї чи іншої з тих праць, того чи іншого способу праці, потрібної і дльа всіх льудей. Цьому навчають і проби всесвітньої праці робитників.

Найважнішча, яка доси була зроблена проба робітницької спілки всесвітньої „Association Internationale des Travaillieurs,“ котра постановила, шчо *біднота* (пролетаріат) *по всьому світу має одну ціль і мусить за одно стати,* — постановила також, в своєму уставу (в Лондоні 1864 р. в ст. 7), — потребу, *шчоб в кожній країні були товариства по породам льудським.* Сама та „Всесвітня спілка“ через те і розстроїлась і стратила тепер силу, шчо вона задумала заложити вже і середню всесвітню управу над всіма крајовими товариствами своїми в *Головній Раді* спілки (Conseil général, Conseil central) ранішче, ніж думки спілки пустили корні по всім країнам Європи, так шчо сила тієї Раді була більше на папері, ніж на ділі. Інакше кажучи, та „спілка“ почала працю *не знизу в гору, а з гори в низ,* — так шчо і сама 7 стаття уставу її, котра говорить про потребу крајевих і породних товариств, і доволі централістична і доволі темна. *)

*) Ось де та стаття: «Puisque le succès du mouvement ouvrier ne peut être assuré dans chaque pays que par force résultante de l'union et de l'association; que, d'autre part l'utilité du Conseil central dépend de ses rapports avec les sociétés ouvrières, soit nationales ou locales, les membres de l'Association internationale devront faire tous leurs efforts, chacun dans son pays pour réunir en une association nationale les diverses sociétés d'ouvriers existantes ainsi que pour créer un organe special. Il est sous-entendu cependant que l'application de cet article dépendra des lois particulières de chaque pays et que, abstraction faite de ces obstacles légaux, chaque Société locale indépendante aura le droit de correspondre directement avec le Conseil central de Londres.» — або:

«Вбачаючи, шчо верх робітницького руху може стати певним

З поводу того, шчо деякі, спілки „Всесвітньої Спілки“ знаходили, шчо Головна Рада не потрібна і шчо вона приносить централістичну управу, начальство, в справи товариські, вијшли незгоди в „Спільці“ найбільш між Головною Радою, за котру стојали більше германські спілки, і Спілкою Громадівською (*Alliance Socialiste*), в котрій був старшиною москвин Бакунін, і до котрої більше пристало романських товариств. Сварки ті багато причинились до вменшанья сили „Всесвітньої Спілки“, хоч і більше підняли думку про потребу самостојачих крајевих товариств, за котрі стојала „Alliance Socialiste.“ Тільки і вона не пустила корнів по всім крајінам і Европи через теж саме, шчо і „Всесвітня Спілка.“ Як мало могли обидва товариства пустити ті корні по справжнім живим громадам, в котрих люди зійшлись по однаковості праці, по сусідству, породі, — видно напр. з того, шчо іс-

в кожній крајіні тільки через силу појднанья і спільности, — і шчо з другого боку користигість і самої Середньої Ради залежить в тому, скільки вона знається з робітницькими спілками, чи національними, чи місцевими, — товарищчі спілки Інтернаціональної мусьять старатись, кожній в своїй крајіні, звести в одну спілку національну всі ті товариства робітницькі, які тепер єсть, а також заложити окреме дья них початке видавья. Розуміти треба і те, шчо поступати по ції статві треба, вважаючи на закони осібні в кожній землі і шчо, скинувши те, шчо треба, за перешкод од законів тих, кожне осібне товариство крајеве матиме право дискуватись просто з Середньою Радою в Лондоні.»

Як бачите, тут все діло jde од готової вже спілки, котра наперед назвала себе всесвітньою, — «інтернаціональною», та шче і од Середньої Ради її, котра і хоче, шчоб по кожній крајіні завелись такі ж середні спілки і мов би то не хоче, шчоб вони заступили її перед осібними товариствами. Окрім того тут не ясно показано шчо таке *pays nation*, — чи держава і всі, хто під нею живе, чи природна крајіна і порода людська. На ділі в Спільні Інтернаціональні, а особливо в Раді, виступали люди по державам. Так в ній був виділ (секція) і секретарь генеральний за *Россію*, хоч в Россії десятки крајіні і людських пород одна до одної неподібних. Про те як оберталась „Association Internationale“ і „Alliance Socialiste“ до Россії, Польщі і усейї Славянщини, ми поговоримо в I книжці «Славянської Громади»

панська „Federacion“ напечатала в 1870 р., шчо „Головна Рада в Лондоні, бачучи скорий зріст Товариства в Россії, поставила генерального секретаря дльа цього народа (nacion), — „німця Карла Маркса!“ і шчо звісний артилерист, філософ і оратор Бакунін був на зїзді 1869 р. виборним од лїонських робітниць, шчо сучать шовк, сам живучи в Женеві (Bakounine, publiciste, délégué des ouvrières ovalistes de Lyon. Genève.) *)

Јасно, шчо јак коли небудь оживе „Всесвітнѣя Спїлка“ ј стане справди коли не всесвітнѣюју, то всеєвропејськоју або заложиться нове подїбне товариство, то тїльки пїсля того, јак скрїзь, по кожнїј країні ј лудьскїј породї, заложаться мїцнї товариства лудеј, котрї зїшлись в природнѣу спїлку не по самїј тїлько основї думок, а ј по однаковїј працї, по сусїдству, по однаковїј породї ј мовї, — і тодї, коли вони сами забажајуть і ширшојї ј все-світнѣюјї спїлки. Тепер же, от уже від кїлькох рокїв, Alliance Socialiste вмерла (1870 р.), а Association Internationale живе бїльше на паперї нїж на дїлї, — а за те в кожнїј країні серед кожнїј лудьскојї породї росте думка ј проповїдь про тї змїни, јакї вони думали поробити в громадських порьадках. І в тїј країевїј працї тепер і всѣя дїсна сила громадївського руху в Европї, далеко бїльша, нїж в зїздах малосильнојї Association Internationale, або в таких, јаким був зїзд соціалїстів торїк в Гентї.

Обернемось же до тїєї працї на нашїј Україні, јак та працьа виходить з того стану, в котрому та Україна тепер живе.

Наша Україна подїлена мїж двома чужим дер-

*) Про це все див. у Testut Internationale. 5—6. 25. 209. 147.

жавами. В одній царство самодержавне, в другій уставне. Вже через це одно нам, українцям, нічого розказувати, чи мають для нас яку вагу державні вільности хоч не великі, як про те колись, за часи самодержавства Бонапарта і Бісмаркового короля, розказували деякі європейські соціалісти, і як про те іноді розказується у російських соціалістів. Ми вже теперішнім станом частини нашої землі приведені до тієї думки, на котрій стали і європейські соціалісти, коли постановили на Лозанському зїзді „Всесвітньої спілки робочих“ в 1867 р., „щчо недостача політичної волі спиняє громадську науку і увільнення бідноти (пролетаріату), і щчо через те зїзд об'являє: щчо увільнення робітників в справах господарських не можна одмежовувати од увільнення їх державного, щчо постановити вільности державні, — єсть діло першої і безперемінної потреби,“ щчо треба всім товарищам добиватись гарьаче, щщоб усі народи мали права, котрі виложили французи в уставі 1789 р.*) Всьака

*) Le Congrès international, considerant : Que la privation des libertés politiques est un obstacle à l'instruction sociale du peuple et à l'émancipation du prolétariat, — declare: 1) Que l'émancipation sociale des travailleurs est inseparable de leur émancipation politique; 2) Que l'établissement des libertés politiques est une mesure première d'une absolue nécessité; 3) Que cette même déclaration sera renouvelée chaque année; 4) Qu'il sera donné communication officielle de ces résolutions à tous les membres de l'Association internationale des Travailleurs, ainsi qu'à ceux du Congrès de la Paix, en leur demandant leur concours énergique pour investir tous les peuples des droits imprescriptibles de 1789. — Testut, 133 — 134.

Ті статті (Déclaration des droits de l'homme et du citoyen і Dispositions fondamentales garanties par la constitution) власне і говорять не так про те, як буде впорядковане вище начальство а про те, які мусить мати права кожний чоловік перед начальством: рівність, волю переходити з місця на місце, волю слова, письма, печаті, віри, зборів, і навіть право противитись неволі.» Louis Blanc.

зміна громадська посувається не самими тільки різними, рішучими кроками, а і щоденною тихою працею, не самими тільки переломами закону, а і законними працями. В таких же державах, як Россія, не можна і говорити ні про яку сталість праці, ні про який закон. Там всьакий час треба бути готовим боронити не то свою працю, а і думку і шкуру просто револьвером од царських беззаконників. Австрія далека навіть од такої волі державної, яка єсть і в других царствах, напр. в Англії, або в Бельгії, — а все таки там, як ми вже сказали, наші льуде можуть виступити одверто і як порода льудська, і як партія громадська, навіть і як громадівська, серед самих робітницьких товариств і серед сільських громад на зборах (мітінгах). Остатніми часами ми бачили суди над соціалістами в Галиччині і у Россії, — з котрих вијавилось, шчо те, за шчо в Галиччині присуджували на 3 місяці тюрми, в Россії каралось 12—6 роками каторги. Јасно значить, шчо те, шчо потребує в Россії незвичайного героїства, в Австрії можуть робити льуде з звичайною натурою, а звісно, шчо всьака громадська справа посувається вірніше, коли за неју стојать як найбільші лави хоч і звичайних льудеј, ніж самі герої, котрих ніколи багато бути не може. Ми, українці, на цей час мусимо признатись, шчо ми шче не покористувались і тими всіми невеликими вільностями, які дають австро-угорські порядки, і мусимо добиватись дља себе і у Россії на перший

Histoire de la Révolution française 1869 III, 47—51. Нам, українцям, тепер треба доложити до тих осівних прав шче: волю кожној породи льудської, а також громади і країни, — то б то вільності *федеральні*.

раз хоч таких порядків, звісно, не для того, щоб на них стати.

Далі одна з найголовнішчих одмін нашої України од великого числа других земель, в тим числі і од Московщини, в тому, що в ній мужицтво ще більше покинуто на самого себе, ніж в тих країнах, котрі не тільки мають свої держави і панство, а ще і підгориули під себе і другі землі з їх і панством і мужицтвом. Чи по волі, чи по неволі, а в тих землях держава і панство роблять що небудь і для мужицтва, а як де, то на користь і мужицтва державної і породи роблять і льуде з пород чужих, недержавних. Доволі буде показати хоч на те, що напр. в Московщині, книги для московського льуду пишуть не самі москвини, а і українці, а то і німці, льахи, грузини, молдаване і т. и., при чому по більшій часті забувають про працьу для своїх льудеї. В таких країнах і льуде з думками противдержавними і противупанськими все таки їдуть по тій дорозі, котру проложила держава і панство, користуючись усіма засобами, котрі дали їм держава і панство. В таких же країнах, як наша, цілком не так. Письменні льуде на нашій Україні скрізь двічі одірвані од свого мужицтва: і через панство, і через виучку по чужих школах, і звичку їти за льудьми державної і породи. Через те наші письменні льуде по волі і по неволі тягнуть в бік московськїй, польськїй, угорськїй, німецькїй, або і зовсім кидають свою країну. Навіть ті з письменних українців, котрі держаться думок мужицьких (демократичних) і союзнних (федеральних), не всі од разу можуть переломити в собі те, що в них з батьків і дідів поселила чужа держава і школа, і вернути собі те, що в них вона отьнала, — сил -

ність з українським мужиком, напр. хоч би то в мові. Звісно, ніякого чоловіка не можна примусити безиремінно працювати в тій країні, де він родивсь, ддя тих, а не ддя других льудей. Підряд бачимо німця, котрому доля довела працювати у французів, і на виворот. Тільки найбільше все таки льуде працюють серед своєї країни і ддя свого народу, коли тільки в тому народі хоч сьак, хоч так, а господарьють свої льуде. Не так в нашій Україні. Письменній українець по більшій часті працює ддя кого вгодно, тільки не ддя своєї України і її мужицтва. А з другого боку, здавна звикли усьакі чужі льуде хазяїнувати на Україні, не знаючи її, не звертаючи уваги на те, як треба обертатись з українцями, ми не кажемо вже про тих, котрі тільки і думають, як би поживитись з України, нічого доброго ддя неї не робльучи. От через це ті льуде між письменними українцями, котрі не хотять, шчоб де далі все більше Україна і її мужицтво тратило свої сили,—мусьять заректись не їти з України, мусьять упертись на тому, шчо кожний чоловік, вишовший з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по українському—єсть видадок з української мужицької скарбниці, видадок, которий при теперішніх порьадках не звернеться в неї ні звідки. Так перш усього українська думка про працю ддя мужицтва мусить вести за собою *осілість, земляцтво*. Це не значить, шчо українці мусьять не глядіти далі своєї межі. Зовсім инакше: вони в тій межі робитимуть те, чому навчавесвітня наука, спробована примірами других країн і в згоді з другими льудьми, близькими і далекими. Вони тільки перестануть обірати свою країну, покористується всіма силами, які дає

їм їхня країна і порода, і будуть брататись з другими, не як пухирі, шчо літають по вітру, а як льуде, котрі, стоїучи міцно на землі своїї, можуть говорити не тільки за себе, а і за неї. Правдивий *федералізм* може виїти тільки з спілки таких льудеї по всім країнам Європи.

Розваживши далі над потребою українським льудім не розбігатись по чужим землям, а працювати в своїї, дідемо і до того, шчо і на самій Україні льуде, як можна більше *держались кожний свого кутка, котрий їм найбільше відомий і де вони найбільше зрослись з льудми*. Без такого повертаньня льудеї до свого кутка без сідіньня, як можна довше, на одному місці більша частина розмов про громадство, федералізм і проти державних і купецьких порьядків, застається власне одними розмовами, бо ніхто ж стільки, як ті державні і купецькі порьядки, не ганя льудеї од краю до краю і не ставить кожного безрідним і одиноким серед великих куп таких же безрідних і одиноких льудеї, котрими через те так і легко орудувати усякому начальству і багатирству. Звісно, де далі, пересуваньня льудеї з сел в городи, змісця на місце все більше росте в світі і не од самої тільки неволі господарської (бідности), а і од волі особи, котра хоче все бачити, всього спробувати. Тільки ж те пересуваньня тоді тільки не буде служити самим багатилям, коли по всім куткам будуть сталі і впорьядковані купи льудеї, спільних між собою, мов рьами (кадри), в которі поставатиме новоприїшовий товаришч,— а не бурлака, як тепер.

Вже з цієї потреби осілости льудеї з нашими думками по нашим громадам виходить і потреба того, шчо вони приходили туди не з самими тіль-

ко такими, чи іншими думками про громадські порядки, та з проповідьдью їх, а перш усього з докладною (спеціальною) наукою в таких речах, котрих потребує громада людська,—чи то хліборобських, чи скотарських, чи ремесницьких, чи лікарських, чи вчительських і т. д. Чоловік, котрих хоче, шчоб його поважала і ради його слухала, думки його приймала громада, а особливо така терта, практична, як мужицька, мусить знати і вміти тих речей ліпше, ніж кожний чоловік в громаді. Тільки такий чоловік, котрого праці і ради щодня потребує громада, стане її люби і зростеться з нею так, шчо і громада може послухатись його думок і про зміну і громадських порядків*). Тільки осілість в громаді з докладною, явною потребою громади працею дає основу, на котрій можна толкуватись про те, якими способами на який час треба добиватись зміни громадських порядків, котру звуть то переменою (реформою), то переворотом (революцією). Тепер багато толкується про ті способи проміж громадівцями в Європі і у Росції, і, частіше всього, способи ставлятьсья поряд з цілями, так шчо ми бачимо такі прапори гуртів (партій), як Staats-socialismus (державний соціалізм), socialisme progressif, socialisme révolutionnaire, соціально—революційна партія і т. д., при чому кожний ростяга розум слов: закон, держава, поступ, пе-

*) При цьому не слід пропустити і такої уваги: тільки докладна по всяк день потрібна громаді праця може поратувати проповідачів нових порядків од того, шчоб серед них не вироста породе людей, котра буде тільки «молоти язиком» та кидатись од справи до справи, ганяючи з краю до краю «какь саврась безь уады», так самісінько як це робили колишні пани. А комусь то треба ж буде платити за ті «проїсти і прогони». Звісно, нікому, як тому мужицтву, котре за все платить і котре маже тільки одно у час і живе по закону: «в поті лица їж хліб твій», закону, котрих і мусить бути корінним законом і громадським і громадівським!

реміна, переворот і т. д., як йому до вподоби. Те, що ми бачили доси в життєвї людському і що бачимо і тепер, показує, що життєвї те перемінюютьсь усьакими способами і волею не одного гурту, і що нідин гурт не може завше вживати безпремінно одних способів. Мало того, стан громади, серед котрої живе чоловік, в иншу хвилю збужує такий дух, пониха громаду до таких способів, котрі наперед і вгадати не можна. Ясно, що діло не в способах, а в цілі, та в живій спільности чоловіка, котрий має думки про потребу зміни в порядках громадських, з тією громадою, серед котрої він живе. При такій спільности, котра, як сказано було зараз, вироста тільки з осілости та з докладної праці, можуть мати вагу і ті проби добиватись докорінних змін в теперішніх порядках, ті проби, котрі радять робити, замість проповіді словами, прихильники повстань, бунтів, *propagande par les faits* (проповідь ділом) і т. п. Повстань — роблятьсь од гарячої крові, од нетерпачки, од невиносної неправди, котра гніте людеї, як раз в тої час, коли вони повстають, — і їх не можна ні втишити, ні підняти розмовами, а також початками чужих громад людеї тоді, коли вони, а не громада, надумались його підняти.

Ми думаємо, що всі приміри справи дужих повстань, до самого повстань парижського 1871 р. (Парижської Громади, Коммуни), показують правду першої половини нашої думки, а недавні малі вдачі таких проб „проповідати ділом,“ як напр. уличний ход на спомин Парижської Громади приїзжкими людьми в Берні 1876—1877 рр., або проба приїзжих людеї підняти повстань селян під Беневентом в Італії в 1877 р., показують правду другої половини тієї думки. Певно,

щчо ї ті проби мусили не проїти зовсім без слїду, тїлько наврїяд щчоб тої слїд був рївнїй тим стра-там, котрі понесли лїуде дїля того, щчоб їїх зроби-ти.

В Россїї мїж соціалїстами дуже поважаєтьсїя „Парижська Громада“ 1871 р. і ставитьсїя часто, як примїр праці громадської ї дома. В остатні роки чимало говорилось про „бунти“ ї в Россїї. Тодї як одні з громадївцїв россїйських держались думки, щчо їм тепер треба нальгагати на саму проповїдь і тїлько стрїїти рїяди будушчого вїїська дїля спїльного повстаньнїя громадївського та ждять часу, коли можна буде „покликати народ,“ щчоб вїн зробив спїльний „переворот“ в Россїї, або „звести до купи менші народні бунти в один повстанський взрив“ („Впередь,“), — другї казали, щчо треба ран-том повалити теперїшнїї урїяд і захопити в своїї руки державну силу тепер же, бо скоро, може, бути вже пїзно, — ї впорїядкувати Россїю по своєму („Набатъ“). Третї не признавались до змїн з го-ри, нїяким урїядом, і не дуже вїрили в те, щчо може зразу наступити спїльне повстаньнїя по всїї Россїї, ї змїна всїх порїядкїв, та за те дума-ли, щчо „краєві бунти“ протї теперїшнїх порїядкїв найлїпше збудьтї і мужицькї громади. Зїа цих думок бували чималї суперечки мїж россїйськими громадївцїями, котрі часто на дїлї зходились на одному, — і на дїлї бїльш усього робили, звїсно, — проповїдь (пропаганду) громадївських думок, де можна було. Протї середнього столичного урїяду не було зроблено досї нїодного пїдступу. В сто-лицї була зроблена тїлько одна *безоружна* проба — ї, звїсно, не повстати, а проговорити протї теперїшнїх порїядкїв громадських і державних (Демон-страцїя на Казанській площадї 6 дек. 1876 р.)

в Петербурзі). Ніоднійі проби „краєвого бунту“ російські „бунтарі,“ або „проповідачі ділом,“ не зробили. А в ці остатні роки сами мужицькі громади бунтовались в Чигиринщині, в Уральщині, в Воронежчині і т. д., — *проти неправди, котра зачепила безпосередно їх самих.* І там не тільки не було ніодного вченого громадівця, а навіть російські письменні льуде не змогли ї дізнатись докладно, як робились ті бунти.

Вже з цього видно, шчо всі розмови вчених російських громадівців про повстаньня, бунти і т. и., були цілком здуманними, а змаганьня на них більше словесні, ніж дієсні. Такими вони ї мусьать зостатись, поки громадівці ті не стануть громадськими льудьми, такими, про яких ми зараз говорили. Недавніми часами показалось в Россії кілько проб дієсного виступу проти теперішніх порьядків (напр. оборона од жандармів в Одесі, діло д Засулічевої і проти Трепова, виступ кийівських студентів проти аресту їх товарищів і т. д.) Проби ті виїшли живими і звернули на себе громадську увагу. Ті проби, які вони маленькі не єсть, — таке діло, котре показує, шчо сміливій дух вже пробуджуєтьсья і в Россії. *) Певно, шчо тут послужили ї ті розмови про „бунти,“ „проповідь діл м“ і т. и., котрі велись в остатні роки. Тільки ж, розібравши ті проби, ми бачимо перш усього, чо вони виїшли не з здуманної, а з живої болісті

*) Шче горішнім літом ми писали в книжці «Народні Школи на Україні серед життя російського» (22—23): «Ми думаємо в загалі, шчо ті, хто зветьсья в Россії ворогами теперішніх порьядків, говорять про переворот та про бунт, далеко смирішчі льуде ніж про них думають, більш страшні здалека, ніж на ділі. Доволі буде вказати на те, шчо у нас в остатні роки було наарестовано до 2.000 чоловік, звісно ж тільки два случаи, коли арестовані попробували одбиватись од жандармів і прокурорів і шчо у нас жандарм і прокурор іде польовати на «новь» з меншою опаскою, ніж на бекасів.»

громадок молодих льудеј, котрим не стало с ли терпіти зневагу і муку од царських слуг: тут льуде *обороняли сами себе*, одплачували *за своїх*, заступались *за своїх*. Далі ми бачимо, шчо всі ті виступи зовсім не соціалістичного, а *політичного* духу,—виступи не проти господарських порьядків, а проти державних: проти шпіонів, жандармів, прокурорів, полицмејстера і т. д., то б то зовсім не такі, про які говорили россіјські громадівці. І похвала тим виступам вијшла тільки од тих льудеј, котрі найбільше розуміють державні порьядки, і, звісно, всього менше од мужицтва, про котре ті громадівні всього більше думали.

Для того, шчо б мужицтво похвалило ті виступи, треба, шчо б воно теж розуміло державні порьядки, а для того, шчо б напр. яка мужицька громада помогла такій пробі не даватись в руки жандармам, яка була зроблена в Одессі, або оступилась так за кого небудь з тих громадівців, котрих начальство хапа десьатками, як пробовали оступитись кијівські студенти за товаришчів, треба, шчо б громада знала і любила тих льудеј, як льудеј громадських, як товаришчів.

Мужицькі ж повстаньня цілими громадами скрізь, а в Россіі більше ніж де небудь, можливі тільки зза причин јавно громадських і господарських (соціально—економічних). Најслабшиј бік мужицьких бунтів в Россіі, не тільки в середній Московщині, а з XVIII ст. і в нашій Україні і навіть, здається, і в других козацьких землях, завше був і єсть в тому, шчо в мужиків не ставало розуму про державні порьядки, шчо мужики, повстајучи проти тієї неправди, котра безпосередно давить јіх, завше думајуть, шчо вони повстајуть не проти закону державного, а за закон, за

царську волю, проти котрої їдуть мов би то не вони, а пани, або чиновники. Через те вивченому чоловікові страшенно трудно ї підступити до мужиків в такі часи,—хиба він візьме на себе личину, мов би то ї він вірить в царську добру волю, або в таке інше, як бродячі салдати ї другі подібні, шчо завше показуютьсьа в мужицьких бунтах в Россїї. Так на таку личину далеко не всьакиї вивченії чоловік згодитьсьа пітти, а шче менше здолїє видержати їїї, навіть хоч би хто ї задумав таке діло.*) Јасно, шчо віру мужицьких громад наших в царськиї закон може розбити тїлько докладне товмачіньня, пропaгaндa. А в тїм то ї лихо, шчо такої пропaгaнди в такі гарьачі часи, як бунти громадськї,—громада мужицька наврїад чи ї стане слухати од негромадського чоловіка. Јасно значить, шчо ї дльа того, хто держитьсьа думки про те, шчо ї країевї громадськї бунти посуваїють час спїльноїї змїни в теперїшніх порьадках, все діло зводитьсьа на те, чи стане він громадським чоловіком шче перед бунтом, чи нї.

Нам здаїетьсьа, шчо розмови про те, коли слїд

*) Говорїючи так ми становимось зовсїм не на правове поле, а на лрїродне: ми не кажемо: „яке хто маїє право підводити, або обмаїнувати других?“ ми кажемо: „рїдко хто зважитьсьа обмаїнувати самого себе, нести своїу голову за те, чому він сам не вірить, говорити таке, шчо тїлько затуманїватиме в других тї думки, котрї він вже дльа себе самого виїяснїл!“ Потреба говорити правду, їсть така ж потреба здорового чоловіка, як і потреба дихати чїстїм воздухом. В таких случаях, як „країевїї бунт“, не можна навіть говорити про те, шчо обманом зробїш счастья людїм. Навїть великї повстаньня Разїна, Пугачова, в котрих не було ясних політїчних думок, а до того був шче ї обман, „самозванїщина“ і. т. д. — кїнчались тїм, шчо повстанцїв побивали. А шчо ж зостанетьсьа в „країєвого бунту“, коли пїсля того, як його задавлять, не зостанетьсьа в людїх навїть і ясноїї думки про те, за шчо льуде наложили своїми головами? І шчо ж в кїнцї всього зостанетьсьа з самих думок про „нове жїтьтя по правді“, коли в одїм мїсцї самї проповідачї його доложать одну неправду — про царя, в другїм другу — про бога і. т. д.

„кликати народ на спільний переворот“ і як „зводити в один великий взрив“ малі бунти, — даремні клопоти, бо коли б вже дішло діло до того, то „більша частина народу“ обійшлась би і без усяких верховодів, котрі б її кликали, та стріляли, та зводили. Та коли б більша частина народу „построїлась в р'яди громадівців“, то, певно, нічого б було вже і „переворот“ робить. Значитьсья, коли розмовляється про те, як держатись громадівцям до повстаньня, то можна говорити тільки про малі, краєві повстаньня, бунти. Ми вже сказали, шчо, як нам здається, бунти не робляться з гори, а шчо вони піднімаються знизу од немоготи терпіти неправду. Нам здається далі, шчо хто б шчо не думав про краєві бунти, чи вважав би їх корисними, чи шкочливими, а державні і громадські порядки в Росії і в Галиччині тепер заїшли в такий кінець, шчо мужицькі бунти мусьять підніматись де далі, все частіше. *) В 95 случаях із 100 навіть „бунтареві“, не громадському чоловікові, трудно буде розпалитись самою думкою на стілько, шчоб понести свою голову в тій справі, котра просто не вража його ока і уха. З другого ж боку ніодин справди живий чоловік не витрима, шчоб не пристати до діла, шчо робиться коло його, в котрому він бачить хоч зерно своєї правди, і не постаратись, шчоб те зерно розрослося як найбільше. Коли такі живі льуде з громадівців наших, ставши своїми льудьми в мужицьких громадах, будуть свідками того, шчо громадам тим

*) З політичного боку Росія тепер подібна до Франції перед революцією 1789 р., з соціального — до Англії 20 рр. XIX ст., Прикарпатська ж Україна багато в чому подібна до Боснії і Герцеговини.

робиться кривда, котрої вони не може стерпіти, то, певно, вони і повстануть вкупі з громадою, і в таким случаю вже, звісно, мусьять приложити всю свою силу на те, шчоб повстаньня громадське пішло як најдальше: шчоб не тільки громада противилась тіј најближчій кривді, зза котрої піднялась вона, а і попробовала змінити і усі ті порядки, од яких вона терпить: напр. в селі обернула всю земљу в громадську, як цього маленькі проби вже і робили наші мужики позаторік в Подольській губернії, правда, тільки з землями своїх же мужицьких багатирів. Так значиться і тут все діло зводиться на те, чи стане громадівець-„проповідач ділом“ осілим громадським чоловіком, чи ні.

В решті ж, навряд хто б міг вірити в те, шчо напр. в Россії на близькі часи, при теперішній силі війська державного, може бути навіть таке велике мужицьке повстаньня, як в часи Хмельниччини, або навіть Пугачівщини. Далі ми думаємо, шчо давати дуже велику вагу повстаньням, а до того і вірити в те, шчо велика корінна зміна усіх громадських і господарських порядків, котру звать „соціальною революцією“, може стати ділом одного великого повстаньня, навіть і в одній великій країні, — це показує звичку думати більше про державні справи, ніж про громадські і господарські. Звичка та вкорінилась в людях письменних за ті часи, коли люде, поставлені в державних урядах, (царі і виборні, як напр. яacobінці в часи великого повстаньня французського в XVIII ст.) думали, шчо вони можуть державною силою з гори повернути життя, і самі думки і звичаї тисяч і мильйонів людей, як їм завгодно. Такі державні думки ішли тоді поруч із старою наукою про природу, наукою, котра довго навчала, шчо бог творить в світі чу-

деса, а потім коли ї дїбралась до того, шчо побачила порьадок в зміні всього на світі, то все таки думала про скорі зміни, про перевороти на світі земному, — *les révolutions du globe terrestre*. В XIX ст. багато було повстаньнь, — а ніодно з них не здоліло змінити до корінья порьадків не то громадських і господарських, а навіть і державних. Недавніми часами ї науки про природу, геологія ї біологія, показали, як помалу їдуть всі зміни на світі, і замінили слово *révolution* на слово *évolution* (розпусканья, зріст). Нова наука природня мусить перевчити письменних лудеї і в їхніх думках про зміни порьадків громадських, одучити од звичок держати свої думки найбільше на державних справах та державних змінах, та скорих переворотах, та повстаньях, і привчити памјатати, шчо всі порьадки в лудських громадах ростуть, а не роблятьсьа од разу, і шчо державні, чи противудержавні заходи ї повстанья — тільки частина тих приводів, якими посувајутьсьа зміни в лудському житья, а далеко не все. До того ж і наука про громадське житья, де далі, все більше вијасня, шчо державні порьадки колись, тоді як најголовніше діло державне була війна, були корінем і господарських змін, напр. забіранья землі војаками, — а тепер державні порьадки найбільше — тільки покривля порьадків господарських і послїдок думок лудських, — і шчо значить їх ні заложити, ні повалити в кінець не можна од разу. Сама думка про „*безначальство*“ одкида усьаку думку про переміни з гори в низ, а не з низу в гору, — од особи до товариства ї далі, і примушује перемінити слова *révolution sociale* на *évolution sociale* і вменшити віру в самі повстанья. Повстанья можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі

порядки, котрі вже підкопані з усіх боків инакшими способами (те ж друге видно напр. на повстаньнях зза такого шче доволі простого діла, як державна воля ж спільність Італії), а зробити нові порядки, та шче ж громадські ж господарські, саме повстаньня не може. Навіть повалені старі порядки, особливо громадські ж господарські, вертаються безпрямінно „на другій день повстаньня,“ коли їх нічим замінити таким, шчоб господарські потреби людські так, чи сьак, та вдовольнялись, — а з тими потребами люди не ждуть довго. Таке ж случилось в 1848-49рр. у Франції, коли в першій раз в великому місці попробовано було зразу перевернути старі господарські порядки, поки сами шче шчирі громадівці не зделіли ж здумати, а не то зробити зразу усі нові порядки. Майже на тому самому зупинивсь і повстаньський уряд „Парижської громади“ 1871 р., котрій навіть майже зовсім не змінив корінних громадських і господарських порядків, не скасовав осібного обладанья ні хат, ні фабрик, як через те, шчо шче мало було в самому Парижу людей, котрі б пристали на те, так і через те, шчо тоді б йому пришлося самому поробити усі нові порядки в Парижу, а далі в усій Франції, без котрої трудно собі ж здумати житья Парижу. *) Сила зросту нових

*) В виборах 26 марта в уряд Парижської Громади з 480.000 виборців подавало голоси 230.000 чол., а з них 167.000 за Громаду. З 92 вибраних було 21 не соціалістів, 18 соціалістів-федералістів, 44 якобінців і так званих бланкістів. Перед кінцем П. Громади після того як з неї вишли 21 смириничих республіканців, в ній було 57 якобінців і 23 соціаліста-федераліста. Змін господарських уряд Парижської Громади тільки ж зробив, шчо дав волю не платити за квартири за часи війни (од Окт. 1870р.), звелів одібрати церковні маєтки на громаду, продовжив строк недоплати по позичкам за часи війни, дав волю забрати заставлені в позичковому скарбу речі не дорожчі од 20 фр. *Lefrançais. Etude sur le mouvement communaliste à Paris, en 1871.* Прибавити треба, шчо по селах вже зов-

громадівських порьядків значить не стілько в повстаньнях проти старих порьядків, а особливо не в скасуваньнью державних порьядків, скілько в зрості малих і великих *товариств* між льудьми, в *зміні звичаїв і думок* льудських по всім громадам якої країни, коли не всіх країн, хоч би на першій раз самих європеїських, — в цілім ряді *праць* зовсім не політичних, а *громадських і господарських, родинних, наукових*.

Тепер шче єсть льуди між чесними громадівцями, котрим такі думки не льубі, котрі навіть думають, шчо коли льуде не будуть вірити в те, шчо зараз же все буде по їхньому, то і руки опустять. Тільки ж це такиї же самиї страх, як і тої, шчо мов би то, коли льуде перестануть в бога вірити, то всі злодїями стануть. Зовсім инакше: власне віра в те, шчо завтра все буде по нашому, коли не спевнитьсяся, — (а ми бачили це не раз за XIX ст.) — доводить до того, шчо в льудей, котрі вчора вірили і гарьачились, завтра руки опускаються!

От справди осіле життья в громаді за докладною шчоденною і шчодня потрібною громадянам працею, може в кінець одучити письменних льудей од тих старих державних звичок, котрих шче чимало зосталось і в теперішніх громадівців, навіть і в тих, шчо, покинувши (не дуже давно) *якобінські думки*, пристали до думок про „*безначальство*.“ Тільки шчодня маючи діло з льудьми, котрі повиростали серед теперішніх порьядків, можна побачити усе, чого не стає їм дльа „*нового життья*,“ і кожну хвилину помагати їм

сім не розуміли не то, шчо то таке за соціалізм, а і самої республіки, і жахались її, як безбожества і мов би то розбою.

посуватись до нього. З сотень примірів такої помочі зовсім не політичного духу, ми зупинимось тепер на одному. Важко собі і пригадати, шчоб цілковиті безпанські і безначальні порьядкі могли заложитись там, де льуде так мало вміють господарьувати коло сирожі тварі і машин, як напр. наші мужики, через недостачу в них науки про природу. От вже з цього одного виходить, шчо дуже потрібно, шчоб по наших громадах були льуде, котрі не тільки б уміли розсудити про державні і господарські порьядки, а шче б уміли господарьувати коло скоту, на землі, на фабриці і т. д., најліпшим науковим способом і могли б навчити тому мужицькі громади. Скажемо просто, не заходьчи дуже далеко од того, шчо ми тепер бачимо в Россії: нас беруть завидки, коли ми читаємо „Письма изъ деревни“ і т. и. химика Енгельгарда, і ми думаємо: чому не чуть про льудеї, котрі б так розумно помагали мужицьким товариствам і громадам вправляти своје господарство, як вправля тої Енгельгард своје власне, дльа своєї користі, најмитами? Ми б бажали нашій Україні сотні Енгельгардів з десьятками спеціальностей та тільки з громадівськими думками і цілями в праці. Охота до такої праці, до помочі мужицтву закладати усьакі господарські товариства, показувалась і в Россії в початку громадівського руху в 60-ті роки. Тільки скоро вона замінилась самою проповідьдю про повстаньня. Та при порьядках державних в Россії важко було і витримати з самими смирними пробами товариського господарства, шчоб не дістатись в руки поліції, важко було вивченим соціалістам не махнути на все таке рукою. Тільки ж все таки в самому мужицтві, і у нас на Україні, сами собі ростуть проби товариського господарьу-

ваньня*) і ждуть того, щоб вчені люди подали їм своєю поміч наукою.

І ми найгарячше бажаємо, щоб скорше пропали царські державні порядки в Росії, щоб такі люди могли виробитись з гарячих молодих громадивців, котрі тепер гинуть по тюрмах, і щоб счезла в наших письменних людях панська незвичка до затьажної, холодно обдуманної неполітичної праці, котрої доволі знайдеться по нашим мужицьким громадам. Такі люди допоможуть повиростати по тим громадам пуцянкам, з котрих поіднямаються парослі нових громадських порядків, що, вбільшујучись, де далі, випхнуть старі порядки новими, не здуманими тільки, а готовими і з готовими для них людьми — громадянами. А така служба мужицьким громадам більш щче, ніж друга, потребує довгої осілости серед них.

Так вже сама осілість наших громадивців по країнам і громадам, — осілість, котра так потрібна власне на нашій Україні в її теперішньому стані, примусить їх звернути увагу на багато річей, котрі уважити треба б було в наші часи і другим, що некліються про конечну зміну громадських порядків, і підпре в наших громадивцях ті думки про ту зміну, котрі виходять і з нової всевітньої науки.

Теперішній стан нашої України зверта увагу щче на багато таких справ, котрі важливі і для громадивців на всьому світі. Так напр. було вже сказане вище, що в нашому мужицтві в Росії показуються люди, котрі їдуть проти поівства, котре, між инчим, просто пристало до чужого на-

*) Дивись споміануті статті в «Неділь», а также в «Кіевск. Телегр.» 1875. № 14

чальства і панства і ворогує проти українства, а шчо в нашій Україні в Австрії попівство виробилось в своје панство. Через це все наші громадівці мусьять виступити проти попівства дужче, ніж це доси роблено було громадівцями напр. в Московщині. В Австрії наші громадівці мусьять виступити проти попівства може шче дужче, ніж в Україні малоросійській, власне через те, шчо там попівство не так јавно одцуралось од української породи і иноді манить себе і других і самі мужицькі громади буцім то воно стоїть за ті громади і може полекшити јих долю. В нашій австрійській Україні безпрямінно і јак најскорше треба налягти на те, шчоb попівство обмерзіло молодим лјудім, шчоb вони не јшли в попи. Отже, повалити готове попівство і не дати вирости новому серед таких братств, јак штунда, котрі тепер виступајуть проти готового „православного“ попівства, та тілько з тіеју ж самоју „свјатоју“ книгоју, на котрій заосновались православні свјатошчі і попівство, помогати теперішнім противупопівським братствам стати лјудьми цілком вільного розуму — можна тілько так, шчоb підкопати в корні віру в те, чоb не бере розум чоловічіј. А це можна зробити тілько за поміччю науки про зріст усього в природі, а також про те, јак росли і віри і попівські порјадки по всьому світу. Тепер вже в Европі досить виробилось такојі науки, та тілько громадівці мало спожиткували јїї в својїј проповіді, навіть і ті, котрі, јак „спілка громадівська“, „Alliance Socialiste“ 1867 р., просто написали в својім уставі, шчо „Спілка“ зајавља, шчо вона не вірить в бога і хоче, шчоb „віра замінилась наукоју.“ А по дејаких країнах (напр. в південній Німеччині і в самій Франції) шче не перевелись громадівці, котрі думајуть

помирити своје громадівство з вірою і навіть з христіянством. Тільки остатніми днями в північній Німеччині, коли показалаь проба пруського лютерського попівства привернути до себе робочих вигадкою „державного і христіянського соціалізму,“ — німецька „соціально-демократична партія“ виступила з різкою проповідьдью проти віри і попівства. Доси ще противу-попівська наука держиться скрізь більше серед багатших льудей і переходить до чорноробів дуже помалу, більш *кранельками*, шчо проціжуютьсья зверху вниз, ніж через впорядковане навчаньня од льудей, котрі взьались за те докладно. А таке навчаньня тепер дуже потрібно, бо попівство було першою білою працею, котра підняла купку льудей над другими, чорноробами, а потім в купі з војацтвом, а далі з усяким иншим начальством і панством, вбільшувало і святило нерівність між льудьми, захопило собі великі мајетки і доси стоїть за них і підпира державну і громадську невольбу і нерівність і всилуєтьсья повернути великі купи богомільного народу проти усіх противників тієї неволі і нерівности, в тим числі найбільше проти громадівців. Віра ж і попівство здавна підбивали незгоду між льудьми і не можуть перестати підбивати її ніколи. До того всього, коли нові безначальні порьядки потрібують, шчоeb льуде мали більше часу на науку і не несли нікчемної праці і видатків, то певно, шчо скасуваньня віри, богомільства, церков і попівства влекшить ті тьагарі, котрі скрізь несуть льудські громади. От через це все наукова працьа з різних боків проти попівства єсть одна з найбільших потреб прихільників громадівства скрізь. *)

*) Уряд Громади Парижської 1871 р. постановив, шчо віра—

Коли ж на нашій Україні попівство зверта на себе більшу, ніж по деяких інших країнах, увагу громад, то тут мусила б повстати тепер же, по всім купкам українських громадивців, пильна праця, щоб почати широку проповідь проти корня віри і попівства за поміччю науки природньої і громадської.

Вище було сказано, що українство задержалось майже тільки в самім мужицтві, і що дуже мале число письменних льудей признається на Україні до свого краю і льуду. З того виходить нова служба дльа тих з теперішніх вивчених льудей, котрі не зрікаються свого українства. Льуди ті, коли вони тільки трошки роздумаються, то не можуть стати иншими, як приятельми мужицтва, подібними демократам, соціалістам і т. и. гуртам в других країнах. Тільки ж в цих других країнах, де державні порьадки не одвернули так вивчених льудей од мужицтва, як в нас, такі гурти можуть лекше звести своју працю на саму проповідь про зміну теперішніх невігодних простим льудім порьадків, державних і господарських, залишивши инші громадські справи і потреби, — наукові, маістрові і т. и. на других льудей. Ці другі льуде часто зовсім і не розуміють думок про ту зміну в громадських порьадках, а працюють просто дльа теперішніх, а иноді і ворогують з тими, хто хоче

діло домове, а не громадське. Управи IV і XVII волостів (arrondissement) парижських постановили, що в школах громадських не будуть вчити попи, — що вся наука в них буде опиратись тільки на вільному розумі, а управа XVII волости постановила, що ученикам не будуть давати в школах ніякої книги, ніякої речі, котра чим небудь буде противна науковому методу.“ *Lefrançais, App. 53—58.* Тільки досі ще таких школьних книг не ма! А в такі то часи, як часи Громади Парижської најліпше і видно, яка помилка була зроблена через те, що попівську силу серед простих льудей, особливо селян, не підкопано було раніше — наукою.

зміни. Тільки ж все одно, часто вони, і не гадаючи об тім, працують дль того, шчоб стала можливою цілковита зміна теперішніх громадських порядків, иноді шче більше, ніж деякі проповідачі самими словами про ту зміну. А часто і ті самі проповідачі тільки користуютьсьа тим, шчо виробили і вигадали такі льуде дльа своєї цілі і потреби. Доволі буде, шчоб пояснити нашу думку, вказати напр. на тої вжиток, який робльаь тепер проповідачі громадівства з статістики і науки про господарство громадське, з науки про старинне громадське житльа, і про звичаї і думки усьаких народів, — з науки про зміну страви на працьу в тілі чоловічому і з усієї нової біологічної науки в загалі. Ми вже не кажемо про вигаді технічні, без котрих теперішнье, а шче більше будущее господарство не проживе і години, або про початкову науку дітську. Доси всі такі справи були зовсім в руках льудеї старих порядків і навіть не дуже звертали на себе увагу проповідачів громадівства серед чорноробів, — хоть завше вагу їх розуміли льуде, котрих можна вважати за батьків нового громадівського руху, як напр. Овен, С. Сімон і др. Доси навіть всі розмови про те шчоб зробити правдиву статістику чорноробського житльа самими товариствами робочими зоставались самими розмовами. Тільки недавніми часами і в зїздах самих виборних од чорноробських товариств громадівського руху, поставлені були думкі про такі справи, як цілковите навчаньа дітеї: Enseignement intégral, instruction intégrale, на зїзді „Всесвітньої Спілки“ 1867 і 1868);*) торік на зїзді гурту німецьких громадівців постановлено видавати науко-

*) Навчаньа наукам (безпозівське), умілостьам і ремесництву.

виї місячник (Die Zukunft — Будущє; окрім того виходить в Швейцарії другий подібний місячник „Die Neue Gesellschaft“ — Нова Громада). Подібні проби єсть тепер і в Французів („Le Travailleur“ — Робітник, — „Le Socialisme progressif“ — Поступове Громадство,) у фламандців і др.

Такі проби науки чисто громадівського напрямку шче доволі слабі. Тільки ж в Західній Европі од того шче не така велика шкода, бо як ми сказали зараз, там дльа такої науки працьують і нехотья льуди і других думок. Наша ж Україна тим не подібна до других країн, шчо в нас до мужицтва не доходить і стілько з вигадів панської науки, скілько їх доходить по других країнах, де панство не одірвалось од мужицтва в зовсім вже чужу породу, і шчо в нас вже зовсім ніхто: ні державне начальство, ні панство не помага і тим науковим працьам, котрі служать навіть тому, шчо б пізнати своју країну. Мало того, в нашій Україні всьакиї, хто ухопив хоч трохи науки, вже перебіга од мужицтва в гурт чужих йому льудей і становитьсьа паном навіть і тоді, коли б вважав себе прихильником мужицтва. От через це у нас ті невеличкі купки льудей, котрі, маючи всесвітні думки про волю мужицтва, не зреклись свого українства, мусьать робити не одно те діло, котре по других країнах роблять подібні їм гурти льудей, а кілька діл, починаючі од діл академичних, (таких напр. як збори слов мови нашого народу, без котрих не може посуватись ніяка проповідь і наука серед мужицтва і котрі напр. в Московщині роблятьсьа за поміччю держави) і кінчаючі ремесництвом, проповідьду в мужицьких громадах,

повстаньними з тими громадами і т. и. *) Це праця, звісно, не легка, і не всякій, хто не був в шкурі українській, зрозуміє потребу усіх частин такої праці. Тільки, розваживши добре, усякій прихильник мужицьких громад мусив би згодитись з тим, шчо те, шчо примушує доля робити українським прихильникам мужицтва, мусили б робити подібні ж льуде і скрізь, — шчо скрізь би було корисно для мужицьких громад, як би всяка праця, чим небудь, — чи просто, чи боком, — потрібна тим громадам, робилась льудьми з громадівськими думками, а не бајдужими, а то і ворогами громадівства, — і як би усі льуде, котрі тепер поділились способами (спеціальностям) праці потрібної для громад, були, коли не в спільці і змові, то хоч би розуміли один одного. От такого розуму всіх таких спеціалістів, а шче ліпше: спілки і змови між ними, і мусьять бажати на нашій Україні прихильники мужицтва, і для того, шчо б вона наступила, вони мусьять взятись за всі ті справи, котрі просто і боком потрібні на користь мужицьким громадам української породи в їх теперішньому стані. Українським громадівцям нічого страшитись, шчо вони розкидаються по великій купі різної праці. Хај тільки не розкидаються хоч по безмірній обшарі російського царства, а осьадуть на Україні, коло українських праць, то не забаром наших льудеј достане на всі ті праці.

Ось деякі важніші признаки стану українських прихильників мужицьких громад, українського громадівства теперішнього часу, по крайній мірі по

*) Шчо б напечатати «Толковий словарь великорусскаго языка» Дала, для котрого слова збирала Академія, царь дав 6000 руб. — Про те, як стоїть в нашій Україні початкова школьна наука перед державною Московщиною, дивись в другій часті «Громади»

нашому розуму. Ми думаємо, шчо говорили не зовсім неправду, коли казали, шчо ті одміни не в чому небудь зовсім осібному, а в тому, шчо стан України де в чому јаснішче показује потреби таких змагань і праць, котрі потрібні ј скрізь. Таке ж, думаємо, виходить і з тієї одміною українського громадівства, на котру ми зведемо усі ті, шчо вишче були показані, і котру ми скажемо словами: *український соціалізм не партія, а громада*. То значить шчо українські соціалісти мусьять од тепер же змагатись, шчоб, осівши по нашим громадам, приложити свої голови ј руки до того, шчоб справляти всі служби, потрібні в здоровому життьбу громадському (*services publiques, fonctions sociales*) і там в громадах з тими службами проповідати здорові громадські порьядки, показувати примір јих, та обороньати старі забутки ј нові парослі тих порьядків од ворогів јих усіма способами, мирними ј војацькими. Нічого здајеться прибавляти до того, шчо такі робітники дља українських громад мусили б тепер же, сеідајучи по тим громадам, змагатись до того, шчоб счеплятись в спілки з своїми товаришчами по всіх громадах од ближчих до дальших і з усіма тими, хто тільки чесно працюје коло такої, чи иншої, більше, чи менше просто потрібної дља України в јїї теперішньому стані праці,—так шчоб Україна, јак скорше, покрилась цілоју *сіткою* зчеплених один з другим *товаришів* і *товариств*, робітників українського громадства, з котрих јак найбільше льудеј були б ј товаришчами в мужицьких громадах.

Јасно, шчо не тільки дља того, шчоб наступила велика зміна в теперішніх порьядках і на нашій Україні, але ј дља самого того, шчоб по ній појавилось багато таких льудеј, котрі потрібні дља

того, щоб по всім громадам нашим поставити думки про нове громадське життя, потрібно багато праці і у нашій Україні і навкруги її, і певно, не мало часу. Не тільки ніюдин чоловік, а і ціле коліно ровесників, що тепер живуть і працюють, не може взятись наперед вказати всі приводи і дороги до того кінця. Та і в усьому, слово, проповідь і сама наука, тільки один з приводів громадського зросту і доси ішли більше позаду його, ніж попереду. Ми ж, починаючи наше печатне видання далеко од рідної України, ще менше, ніж хто инший, сміємо брати на себе верховодство навіть і в суду про те, як громади українські посуваються до тієї цілі, до котрої явно їдуть тепер громади в Європі, в Америці. Ми думаємо, що в усьому печаті зробить своє діло, коли вона буде більш вияснати ті цілі, до котрих їдуть громади, судити ті дороги, по котрим вони доси ішли, те що привело їх до того, на чому вони тепер стали, ніж налягати безпрямінно на той, чи на другий привод, на ту, чи на другу дорогу, так, мов би то тільки єсть один привод, одна дорога для живих людей та ще і в усьакій час. Печаті же українська на теперішній час зробить велике діло, коли хоч покаже докладно *теперішній стан України*, як і через що вона прийшла до нього, — і pomoже тим людям з українців, які хотять зробити щось доброго для своїх громад, *зібратись до купи* і вияснити собі, де працювати і до чого прямувати, — а тоді вже вони самі знайдуть десятки дорог до спільної цілі.

Заложити тепер таку печаті на самій Україні, навіть Австрійській, діло не легке, а в Росії цілком не можливе. Через це ми почали наше видання в Швеїцарії, де ми маємо повну волю

слова, — хоч, правда, за те не маємо навкруг себе живої громади земляків наших. Ми добре розуміємо, шчо найліпше усього вијаснили б всі сказані вишче думки про стан нашої України і про потреби усякої праці дља неї, коли б ми просто напечатали цілий ряд праць по всім тим справам, котрі намічено вишче. Тільки ж всьакиј мусить зрозуміти, скількох чоловіка праці потрібно дља того. На Україні ж навіть тепер не зовсім вже бракує в людях, котрі б здоліли, коли б захотіли, виповнити ті всі праці. Не мало земляків наших працює по чужим куткам над подібною, чи иншою працею, — і ми б нічого не сказали проти того, коли б хто заступав їхнє місце в громадах українських і навіть, коли б їхнє українське серце могло цілком задовольнитись працею серед чужих людей по чужим способам. Хај считає кожний з них самого себе: чи всі думки, котрі він хотів передати товариству, пријмались чужими людьми, і чи так само, як би він хотів, чи ні? Певно, ні! Так чи не пора ж українцям повернутись до своїх земляків і до праці дља них просто? Коли ж за спільною працею всіх розумних українців налагодитьсь, як слід, життя 17 мильйонів нашого льуду, тоді і ті „широкі інтереси,“ котрі тепер підбивають вивчених українців шукати собі польа дља праці по чужих сторонах, на чужих мовах, зовсім не втратять, а шче більше виграють од того, шчо в світі буде одним бездушним трупом менше, одніею живою великою породею льудською більше. Аже ж всі ті розмови про „широкі інтереси,“ котрі буцім то потрібують, шчоб українець почав служити їм з того, шчоб зрікавсь, власне своєї України, — нічого більше, як послідки тіеї неволі, в котрій тримала нашу Україну чу-

жа держава—Польшча, а потім таке ж чуже Московське царство з безмірною чиновницькою централізацією. І всьакий українець і неукраїнець мусить же розуміти, шчо він просто служить неволі цілої великої країни і усьакому обдираньню, і кешені, і розуму великої людської породи, коли по волі, чи по неволі, ділом, чи бездільством, підпира і продовжує послідки тієї державної неволі і централізації.

Ми беремо волю поставити це діло просто і ясно перед судом земляків наших, без помочі котрих ми не можемо послужити нашій Україні, як би того хотіли. Закладаючи перше цілком вільне виданьня українське, ми будемо старатись зробити його сталим і одчинимо його для всьакої письменної праці земляків наших, котрі держатьсья однакових з нами оснівних думок про жититья громади і природи: хто признається до громадівства, *своєї волі* (авто-номії) мужа і жінкі кожної особи, спілки, громади, людської породи, до *вільного товариства* (федерації) громад і пород людських, до *вільного розуму* (раціоналізму) і *твердої науки* (позитівізм).

Обертаючись перш усього до земляків наших, маючи на думці в усьому нашому ділі перш усього і найбільше їх, розмовляючи про людей *наших* і *чужих*, ми зовсім не пристаємо до тих, хто б думав сіяти яку небудь незгоду між людьми не однакової породи. Далі, в наших книгах читачі побачуть не раз недобре слово про *чужих людей на нашій Україні*: про ляхів, москвинів, угрів, німців, жидів. Тільки ж, розваживши над тим, читач наш, певно, побачить, шчо ми говоримо про них не як про людей перш усього не нашої породи, а як про людей, котрі або шкодять нашому мужицтву, або не дбають про нього. То люди

стану панського, попівського, чиновники, купці і т. и. — неробочі білоручки, або коли і білоробочі, то до того такі, котрі зовсім не думають про те, шчоб хоч стілько служити нашому чорноробу, скілько скрізь служать білороби чорноробам одній з ними породи. Така чи инша порода людська може нам бути більш, чи менш до впадоби, також, як і способи праці, які в ній вживаються навіть дльа нашої цілі. Тільки ми ніколи не дамо волі зачинати кого небудь в його домовій праці. Ми тільки мусимо давати одсіч усякому, хто дума порьядкувати на нащій землі не тільки на шкоду нашому мужицтву, але і не знаючи його, не питаючи його, або і зневажаючи його. Хто ж і чужий працьує в сілці з нашими людьми, поважаючи їх, хто пристає до наших громад, а особливо до громад мужицьких, тої дльа нас такої же наш чоловік, як мов би то вів був наш і зроду. Та такої і мусить бути усякий громадівець: коли українець, котриї не став громадівцем, показує тільки, шчо він не додумавсь, або не довчивсь до кінця, — також само і громадівець на Україні, котриї не пристав до українців, — теж не довчивсь, не додумавсь до кінця, не поборов в собі пана, чиновника. Тільки ж і того мало: ми добре знаємо, шчо льудей додумавшихся до кінця шче мало на світі, і шчо тепер шче не можна і бажати, шчоб льуде панського роду і казенної школи зовсім служили мужицтву, та шче і українському. Примір такої служби мусьять показати перш усього наші льуде, то за ними підуть і чужі. Ми ж не пропустимо пошанувати усяку працьу, чим небудь користну дльа наших громад, дльа українства, хто б її зробив і не наш чоловік хоч би він і не згожувався з нами в усіх думках наших, хоч би він і не думав про службу власне нашим громадам.

Далі, розваживши, шчо тепер добро ј лихо громад в одній країні Европи зчепляється з добрим і лихим других близьких і далеких країн, ми не думаємо, шчоб нашим льудім слід було всилуватись рвати всі ті нитки, котрі чи так, чи сяк, а појіднали јіх з льудьми других пород в тих державах, до котрих тепер належать наші громади, Дуже гірко нам обіjšлись ті держави, тільки ж дух все-світньої спільности, не мајучи поки другојі дороги, просувався до нас і через ті державні нитки. Замісьць того, шчоб нам рвати ті нитки, котрі так, чи сяк, а јіднають нас з другими, нам ліше вкупі з ними переробити теперішње појіднанья з не-вільного на вільну спілку рівних громад. Ми думаємо за себе, шчо українцям замісьць того, шчоб рватись заложити своју державу, або які нэбудь дуалізма, напр. як угорський в Цісарщині, ліше старатись розбавляти усяку державну силу ј прьамувати до волі крајевојі ј громадської в купі з усіма иншими країнами ј громадами. От через те українцям најліше виступати з думками не стілько національними, скілько *автономними* ј *федеральними*, до котрих пристане завше багато льудеј і з других крајів і пород. В кінці всього тільки автономія самих дрібних куп льудських може помирити всі теперішні сварки між породами льудськими. Ми напр. стојимо за волю нашої породи, — але ж ми думаємо, шчо було б не по правді, як би ми взяли по шнуру одбили ту межу, в котрій більша частина льудеј нашої породи, та ј гнітили на менші частини, або ј на купки льудеј чужојі породи, примушујучи јіх становитись нашими, — так як це робитьсья скрізь не тільки по державам, напр. як у французів, німців, москалів, угрів, польаків, — а ј по таким країнам як наша, котрі ледви сами вибивајутьсья з

під чужої неволі, напр. як у сербів, болгар і т. и. По нашій думці, кожна громада, кожне навіть товариство чужої нам породи, коли воно сидить і серед українських громад, мусить бути вільним zostатись таким яким воно хоче. Самим же українським громадам далеко користнішче тепер же почати добиватись як найбільшій своїєї волі, ніж пориватись здобути дльа України більше, чи менше централізовані осібні державні порядки. Добиватись такої своїєї волі громадівської і крајевої (напр. навіть повітової і губерніської) дльа України напр. в Росії ми думаєм, шчо буде і розумно і користо, — бо по такій дорозі українці підуть не сами, а в купі з федералістами і з других пород і до них пристане навіть чимало льудей і з самої державної породи московської. *)

Тілько ж все таки ми думаємо, шчо добра дольа льудей з тих пород, з котрими ми тепер зчеплені державними порядками, стане проти нас, а найбільше ті, котрі більше звикли панувати над другими, або котрі мають користь з державного і иншого пануваньня: бо звичка і користь більше мають сили над льудьми, ніж слово і розум, і ховаються часто і під розумними словами про вольу, рівність, спільність шірокі справи і т. п. От через те ми наперед знаємо, шчо українське громадівство спітка собі ворогів не тілько як грома-

*) Ці всі справи не так то здумані і не так то далекі, як хто небудь може подумати. І тепер напр. в Галиччині стоїть шче справа про поділ Галиччини на Західню і Зхідню, котрий поділ по нашій думці инакшій, ніж по думці таимоніх націоналістів руських і польських. Не забаром буде в Росії Земський Собор, в котрому безпремішно мусьять піднятись розмови про «областну автономію»,—і українцям і тим, шчо будуть в тому Земському Соборі і тим, шчо в ньому не будуть, прийдеться стати або федералістами нашого розуму, або стоїтати за те, шчоб заведена була більше, чи менше централізована Україна (як Ц. Польське, Угоричина і т. д.)

дівство, а і як українство. Не тільки панство, по-
півство, купецтво, чиновництво в нашій Україні в
Россії і в Австрії (найдільше, звісно, з перевертнів),
виступить проти українського громадівства, а воно
не буде лубезне великим купам лубедей і в щирій
Московщині, Польщі, Угорщині, Німеччині,
особливо лубідм столицним. По всьому, шчо ми бачили
скрізь і шчо вже бачимо тепер і в Россії,
ми можемо ждати, шчо і в Россії виросте гурт
централістів, не тільки лібералів, (таких наіпр. як німецькі
національ-ліберали), або демократів (як німецькі
прогрессісти, французські гамбетанці), а і соціалістів-державників,
(як наіпр. німецькі соціаль-демократи, або французські
бланкісти). Ці всі гурти в землях, шчо були під Польщчею,
певно, пристануть до централістів польських, а в других —
до московських, і всім їм буде не по нутру наше
українство. Мо ждемо за те, шчо ті, хто сами по-
були в стані лубедей недержавних і „окраїнних“,
хто сам потернів од централізму, ті будуть прихільнішчі до нас,
— навіть коли вони будуть сами з поляків, шчо були
колись державною пороодою, або з москвичів, котрі
тепер державна порода. Ми ждемо через те більше
прихільности до себе од поляків познанчиків, а потім од
варшавяків, ніж од поляків галицьких, або подніпрянських,
— од москвинів, північних поморців, низовців поволожських,
донців, уральців, сибірських лубедей, ніж од лубедей
столичної Московщини, або помосковлених українців,
— далі од лубедей недержавних пород в Россії:
финнів, естів, латишів, молдаван, кавказців і т. и.,
звісно, коли вони дізнаютьсья про нас, — а за
Россією од лубедей славянської породи, котрих
доля подібна нашій долі. Українцям слід старатись
стати в тісну спілку зо всіма такими *недер-*

жавними людьми в Росії і в Австрії, навіть і з такими, котрі не зовсім шче дішли до громадських думок, — тільки б вони признавались: 1) до того, шчо кожна порода людська мусить бути сама собі господарем дома, — 2) та до того, шчо сила кожної породи людської лежить в мужицтві. Ми думаємо, шчо коли українське громадянство вкориниться на своїй землі і зчепиться з сусідніми демократичними і федеральними гуртами, то воно по троху втягнеться в широку спілку всеєвропейських демократичних гуртів, а між ними, најтіснішче, в спілку демократії *льудей менших і недержавних пород*, таких, як напр. західні славіяне, волохи, провансали, каталонці, бретонці, фланці, ірландці і т. и., котрих доля најподібнішча до нашої, і серед котрих впорядкуються тепер скрізь гурти, подібні українській хлопоманії або і громадянству.

Не дуже то давно можна було звертати малу увагу на подібні гурти, і навіть думати, шчо вони коли не шкодливі, то лишні. Шче років з 10 — 20 ті гурти були малосильні, а як де, то і зчеплялись з старими думками (попівськими, чи феодальними). А до того гурти розумців (раціоналістів), вільнодумців (лібералів), народовців (демократів) і громадянців, впорядкувавшись перше там, куди держава і купецька сила постягала більше людей, багатства і науки, то б то серед пород державних, (французів, німців, англичан, москвинів і т. и.) виступали з словами про всевітнє братство, рівність і волю: всенародство-інтернаціоналізм. Перед тими словами, думалось, шчо розмови про яку небудь одну країну нічого не варті, а розмови про свої і „чужих льудей“ мов би то і зовсім шкодливі, бо тільки руйнують тісне всевітнє

братство. Тільки ж остатніми часами показалося, шчо де в кого і з „інтернаціоналістів“ слово народ (наиов) значить держава, так шчо ті интернаціоналісти зовсім і не вбачають недержавних пород, а иноді і льудеј малих держав. Далі показалося, шчо „патріотичні“ гурти льудеј, по малим країнам і недержавним породам, замість того, шчо б замірати, як того ждали було, все всильувались, а порьад з тим і почали де далі все більше обертатись до думок розумівських і громадівських (як то показують деякі товариства феніянські в Ірландіі, каталонські федералісти і громадівці, де які льуде серед французьких провансалів, як напр. видавці La Lausetto цілія фламанський громадівський гурт і т. д.) А до того вијавилося, шчо слова про братство і рівність всесвітню у деяких льудеј з пород державних, навіть і з громадівців, льубісінько живуть порьад з звичками верховодити над другими по приміру держав тих, в котрих повиростали ті льуде, і з зневагоју до „темних“ і недержавних льудеј. Так напр. показали себе в часи після повстаньня сербських мужиків в Герцеговині проти турецького і потурченного панства і чиновництва, — і далі в часи війни славјанських пород проти турецької держави, — угорські і німецькі не то ліберали, прогрессісти, а і демократи і соціалісти в Австро-угорщині, а за ними і німецькі соціалдемократи в Германіі і навіть в Швейцаріі. Од проповідачів рівности всіх льудеј, од космополітів почулось, шчо славјане варварська, розбіјницька, порода, шчо треба вдержати „німецьку гребльу проти славјанства,“ шчо проложена од Балтицького моря до Адриатицького, або і посунути її шче далі на зхід;— од интернаціональних ворогів теперішніх держав почулись скарги на те, шчо зневажаються „наці-

ональні і навіть державні інтереси“ угорські, австрійські, німецькі, шчо уся Австро-угорщина— частина Германії, бо і то, шчо в ній шче не помічено, то б то землі славянські, все таки „передня земля Германії“ (ein Vorland Deutschlands). Дішло до того, шчо вже верховодники „Всесвітньої спілки робітників“ записьагали не тільки в тому, шчо 99⁰/₀ неволі і здирства, котре буцім то терплять славяне в Турції, єсть видумка „Россії“, а і в тому, шчо „не можна показати ніоднієї голови з південних славян, котра буцім то рветься на волю!“— до того, шчо проповідачі всесвітньої революції чорноробів стали кликати держави і начальства європейські поратувати Турцію, навіть з „*status quo*“, і не то вже, шчо побити начальство царя російського, а шчо б і одігнати од цивілізованного світа „Россію“, котру вже всьу, і з самими її „нігілістами“, звали диким звірем!*)

*) Цього всього доволі знаєте в відецьких і пентських газетах усяких гуртів, і в соціалістичній пентській Arbeiter Wochenchronik (угорська Munkas-Heti-Kronika), леїцигському Vorwaerts і др. газетах германських соціальних демократів, а за ними і в Швейцарському Grütliener і т. и., італіянській La Plebe і т. д. і т. д.,— а в купі в брошурах одного з верховодів німецького соціалізму і Інтернаціоналу, Лібкнехта — Zur orientalischen Frage oder Soll Europa kosakisch werden? і Die Orientdebatte im deutschen Reichstag. В тому, як себе держать німецькі соціаль-демократи перед славянами не буде нічого дивного, коли пригадаємо собі, шчо апостол тих лудей, Лассаль, писав не дуже давно (в 1863 р.) шчо він дуже зраді, прочитавши в одного прусака слова: «я сподіваюсь дожити шче до того часу, коли снадок Турції дістанеться Германії і коли полки німецьких салдат, або робітників стануть на Босфорі.» Далі Лассаль каже: «я признаю право національності тільки за великими культурними націями, а не за расами, котрих все право тільки в тому і єсть, шчо б ті їх переробляли і розвивали далі. (Nein, Nationalitätsprinzipiel bin ich nicht... Ich vindicire das Recht der Nationalität nur den grossen Cultur-Nationen, nicht den Rassen, deren Recht vielmehr nur darin besteht, von jenen assimilirt und entwickelt zu werden) Цікаво, шчо тут же Лассаль каже, шчо він «найрішучій противник федеральної держави і такої же

Так то привітали навіть соціальні демократи сусідніх державних пород проби слав'янські впорядкуватись по своїй волі на своїй землі. Нас німало не здивує, коли також само привітають льуде державних пород і українські проби. *) У наших земляків галицьких єсть дві приказки: 1) тикайльаше, бо все, шчо на тобі, то наше,“ — 2) „Посуньсьа, льаше, нај русин сьаде!“ Ці дві приказки јасно малюјуть те, јак стојіть діло між державними та панськими — ј недержавними та мужицькими породами льудеј скрізь на світі. Не тільки все, шчо пани ј держава витягајуть з льудеј простих, недержавних, все, шчо на панству але ј теперішнья сила самих противупанських і противудержавних гуртів серед льудеј державних пород на добру частину виросла через те, шчо висисала грошеві засоби ј вивчених льудеј од льудеј простих, од породи недержавної. Тепер, коли показујутьсьа льуде, шчо хотять покинути працьу тільки на породу державну, а повернути јїї на породи недержавні, — і впорядкуватись серед неї самі по собі, — багато де кому приходиться *знімати* з себе те, шчо він надів *чужого*, і багато де кому приходиться *по-*

прихильник унітарної.» — Briefe von F. Lassalle an C. Rodbertus — Jagetzow. Berlin, 1878, 56—57. Цікаво також, шчо і в соціалістів других державних пород часом проривајутьсьа подібні ж неприхильні слав'янам думки і шчо напр. ціну недавньому повстаньню сербів проти Турції зложив на бериському зїзді Association Internationale в 1876 р. вірніше других чоловік недержавної породи, фламандець Де Пене, навіть вірніше деяких з всеросійських соціалістів. Тільки те, јак німецькі громадівці напали на російських «нігілістів» і романських «анархістів» трохи провчило і тих і других і в цій справі, јак це можна стало бачити напр. на Bulletin de la fédération jurassienne з 1877 р.

*) Доси нам не раз вже транлялось одповідати на питання: на шчо ми печатајемо «Громаду» по українському? Ми не можемо инакше одповісти, јак спитати в своју чергу: «а чому б нам не печатати по українському?»

сுவатись. Це ж, звісно, не всьакому подобається, — навіть і з тих, хто говорить, шчо всі льуде рівні. Того, хто звик мало вважати на самі слова та звик заглядати в середину льудського життєтя, того ці всі будім то нові розмови ј зовсім не космополітичні ј недемократичні вчинки угорських і німецьких і т. и. прихильників всесвітнього громадівства проти славјанства і т. и. не можуть дуже здивувати. Він зна, шчо старі звички живуть в льудіх довго ј довго заховујуться ј під новими думками ј словами ј навіть обертајуть јіх собі на службу. Він зна, шчо в світі всьака сила посувається тільки перед силоју ж. Напр. льуде угорські ј німецькі дуже довго звикли панувати над славјанами, јак льуде державні, јак пани, купці ј т. и.; — з того пануваньня довго перепадало де шчо ј дејакому з чорноробів угорських і німецьких, котрі все таки вважались за шчось вище, ніж славјане, — шчо не тільки панство ј купецтво, а ј добра частина самого чорноробства державних пород не отрујілась державною отрутоју. А вже, звісно, неју отрујілись письменні льуде ј з самих громадівців. Шчо ту отруту вигнати з світа, мало самојі науки словом про те, шчо всі льуде однакові та брати, — а треба, шчо „менші“ впорядкувались обік з старшими та показали јім ділом, шчо вони, јак там не јсть, а можуть жити сами по собі. От через те навіть і наростаньня нових породніх держав, таких напр. јак Італіја, Роминіја, Сербіја, Болгаріја ј навіть јак Германіја під боком у Франціји, — все таки користо дльа зросту космополітичних думок у сусід јіхніх, котрі доти хазяјінували по јіхнім хатам, јак „великі народи.“ Такі національні держави, јакі вони не јсть, а спиняјуть не тільки војацьку ј державну зневагу одних пород льудських другими, а шче ј

кладуть „початок кінця“ тому, шчоб панство і багатирство (капіталісти) тих пород, шчо ранішче набрались сили,—висисало (експлуатіровало) льудей породи сусідньої і на господарському полі,—і кладуть кінець тії спільности, јака по неволі јесть в ції зневазі і цьому висисаньню між державоју, панством, багатирством і т. зв. „народом“ державної і панської породи. Коли держава, панство і багатирство теперішніх „великих“, „культурних“ і т. и. пород будуть одіхнуті в свої країни хоч би новими державами пород „менших“ в Европі, а далі і в Азії, хоч би з їхнім панством і багатирством, і опинятьсья вид до виду з своїм „народом“, тоді і „соціальний переворот“ настане скорше. Так само може бути користний навіть державний федералізм в Австрії і Россії, котриј би дав чехам, полькаам, (звісно там, де мужики—польаки) русинам, словинцям, словакам, сербам, хорватам, роминам і т. д., јакі вони тепер не јесть, своју вољу на својї землі. А всього користнішче було б, звісно, коли б серед усіх недержавних і мужицьких пород в Европі виорядковались і розрослись гурти льудей, котрі, оступајучись кожний за своју породу, були б в тој же час і јавними прихильниками громад мужицьких,— такі гурти, јак напр. громадівці фламандські, українські, чешські, сербські і т. и. Такі гурти не тільки зроблять думки про вољу льудську справди всесвітніми, бо занесуть їх в саму глибину усіх пород льудських, — а до того і поможуть льудім пород панських і державних викинути з себе усі звички панські і державні. Мало того, такі гурти на перших порах вменшать силу поступових гуртів серед пород державних, бо одведуть од них јакусь дољу перевертнів до праці дља пород недержавних, котрі вони було покинули, — але потім

вбільшуть силу тих гуртів тим вже одним, шчо примусьять їх теж зібратись кожному на своїм природнім ґрунті, замість того, шчоб роскидатись скрізь, куди сяга межа державна. Безперечно, коли б усі понімчені слав'яне в західній Пруссії, або в Австрії, слав'яне поугрені в угорщині, пофранцужені провансали, бретонці і фламандці, попольачені русини, помосковлені українці покинули працьу серед письменства і громадства (політики) пород державних, а вернулись до праці, серед своїх льудей, — то державні письменства і громадства на час би втратили, — а скоро б за тим всі б виграли вже через те одно, шчо кожний би працьував на своєму природньому ґрунті. Як би там і де не було, а в Зхідній Европі, особливо в Россії чується гарьача потреба в такому осіданьнью і розмежуваньнью праці, — бо тут вона дуже вже нерівно поділена, бо тут дуже прикладається закон, шчо „у имущаго и будетъ и преизбудетъ, у неимущаго же аще что и имать быти, отниметъ.“ І ми думаємо, шчо напр. українці, осівшись з своєїу працьею на своєму мужицькому ґрунті, — не тільки послужать своєму мужицтву, котре досі або обдирали, або обминали усі письменні льуде, або не знали як до нього приступити, — а шче послужать і всім сусідам, і самим польакам і москвинам, показавши ділом, — шчо пора вже зкінчить *кочуваньнє письменного* чоловіка думкою і працьею „отъ финскихъ хладныхъ скалъ до пламенной Тавриды“ і „od morza do morza!“ З таким кочуваньнєм можна служити кому і чому вгодно, — тільки не народові, не мужикові, бо мужики — льуде осілі і краєві і, в кожному краї, різні!

Спільні ж справи, — напр. спільна працьа дльа волі і т. и., — од того вже не програють,

щчо їх зовсім не в силах ніхто залишити, навіть, коли б і хотів. Українські ж справи так зчепляються з справами сусідніх льудей навкруги, і в Россії, і в Австро-угорщині: з московськими, білоруськими, польськими, словацькими, сербськими і всьакими иншими славянськими, — і не славянськими (напр. з волошськими через Буковину і Бессарабію, коли вже не говорити про Трансильванію), щчо українському громадському чоловікові, власне з того часу, як він стане українським, ніяк не можна не стати чоловіком дуже широких думок федеральних, навіть інтернаціональних. Звісно, щчо ближе всього для українського громадянина будуть справи сусідів його најріднішчої і најподібнішчої долі, — се б то славjan. Товариство всеславянське для громадянина українського мало чим не така ж сама потреба, як і товариство громад українських. І певно, щчо державні пута, котрі тепер плутаються на ногах українських, розтопльаються тільки в вільній спілці всеславянській, до котрої початок мусьає положить спілки всіх поступових товариств по славянських родах, особливо тих товариств і гуртів, котрі працюють просто для волі мужицтва славянського. Маючи завше такі думки, ми і доси в своїх виданьнях говорили про справи славянські, як про свої рідні, — і тепер в дальшій часті „Громади“ віділили їм чимало місцьа, а наперед будемо видавати, порьяд з „Громадою“, окреминий рьяд книжок з значком „Славянська Громада.“

Ми зкінчили ті думки, з котрими ми беремось за виданьня наші, а тепер нам треба сказати трохи про порядок їх, найбільше за дльа тих земляків наших, без помочи котрих ми б не могли їх видавати:

Зараз за цим „Переднім Словом“ іде книга „Громади“, котру ми означили № II. Книга та зложена так, як цього потребовали ті обставини, при котрих ми почали наше виданьня, і зовсім не так, як би можна було наперед здумати. По першій думці впорядчика „Громади“ треба було видати ряд книжок дльа громад мужицьких і другиї—дльа більше вчених льудеї на Україні, а також і дльа неукраїнських читачів, котрим не можна давати книги на українській мові, поки не буде словника тієї мови. Те, шчо робилось в остатні два роки в Славянщині, примушувало пустити попереду виданьня несподівані, а окрім того новина печаті української в Швейцарії зробила ділом нелегким прилагодити тамошні печатні з кириловськими буквами до потреб тієї печаті. Тим часом дні їшли, — і де шчо з того шчо позбиралось в руки впорядчика „Громади“, потрібвало шчо б пускати його в світ раніше другого, шчо було готове ї зарані

Так ми видали книжечки дльа громад мужицьких: 1) Розмова про багатство та бідність, 2) Про хліборобство: про те, як наша земля стала не наша 3) Про хліборобство: про те, як де земля поділена і як би слід її держати. Коли придати до цих книг шче одну, готову дльа печаті: 4) Про те, як хлібороби без землі zostались, — то виїде круг науки громадського господарства про хліборобів, — за котрим мусить їтти такий же круг про ремесло ї фабрики. Ці книжечкі просимо прийняти за частину „Громади“, тільки писану дльа малописьменних льудеї.

Далі, також частину „Громади“, писану дльа панської публіки всеросійської ї всеславянської, складають брошури „По вопросу о малорусской литературѣ“, „Турки Внутреніе и Виїшніе“, „Внутреннее рабство и война за освобождение“, „Дѣтубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины московскаго процесса социалистовъ.“ В брошурах тих розбираютьсь справи українські по звязку з всеросійськими ї всеславянськими, або справи всеросійські ї всеславянські з погляду українського громадівця. Ми мусили вжити дльа тих книжок мови не української, по тії причині, про яку сказано вище.

А шчо ці праці наші не зовсім були даремні і дльа українства, ми можемо бачити по тому, шчо більша частина тих книг повела за собою таку, чинишу розмову на Україну в європеїській печаті, а деякі і переведені цілком на польську і сербську мову. *) Ми просимо земляків наших приймати ті книжечки за початок виданьня „Славянської Громади.“ Першу ж книжку просто з цим знаком ми почнемо печатати зараз же, вибравши дльа того перегляд стану українців серед поступових гуртів најближчих їхніх сусід. (Історична Польщича і народовства руські“). Під тим значкмм „Славянська Громада“ ми будемо печатати книжки на всьакій славянській мові.

Сама збірка „Громада“ мусить зкладатись з повістеї, монографії і часових переглядів (хронік). Перших доставлено нам було мало, далеко менше, ніж було приобицьано нашими земляками. За те дописів дльа хронік було прислано далеко більше, ніж ми навіть сподівались і та тоді вже, коли ми почали печатати монографії, і коли вже напечатана була повість „Лихі льуде.“ Дописі ті треба було звести до купи по тим бокам життья нашого краю, про які вони говорили. План того зводу знаїдете в самому

* По нашій книжці «По вопросу о малорусской литературѣ» написана стаття Anatole Leroy - Beaulieu — „La liberté en Russie в Revue des deux Mondes 1876 р. Дві дальші брошури в купі з статтєєю в „Молві“ „Чистое дїло требуетъ чистыхъ средств“ видав Н. Маркович в Новому Саді, по сербському, в одній книжечці „Русія и Балканско питанье“ 1877. Одна з тих брошур виїшла і по польському: „Wewnetrze niewolnictwo i wojna za oswobodzenie.“ Krakow. 1877. Ми не називаємо газетних статтів польських, німецьких, французьких, швейцарських од соціалістичної „Berliner Freie Presse“ до „Journal des débats“ Говоримо про це в одповідь тим щирим землякам нашим, од котрих ми получили докори за ці наші „неукраїнські“ писаньня,—докори, котрі ми цілком розуміємо, хоч приймати їх не можемо.

На скілько ми могли забезпичились в наших справах з чужими льудьми, славянами і не славянами, ми приїшли до того, шчо українська мова може бути најлекшою до розуміння всім славянам, а також тим з чужих, хто систематично вчив славянську лінгвістіку,—коли б тільки докладній словник українській давав потрібну на першій раз, поміч. Тепер же, коли нема тієїєї помочі, то не диво, шчо не тільки не славяне (з котрих один напр. чита українські книги з білоруським словником Носовича, а другий з чеським), а і славяне не раз обертались і до нас. прослучи написати їм шчо небудь про Україну — тільки не по українському, — або вказати їм українській словник, або, як иноді пишуть: ліншиї з українських словників!

початку його. Велика купа тих дописів, немалі́й час, поки вони печатались, примусила нас розділити їх, зоставивши на далі такі з них, в котрих розказується таке, що менше має вартість як повинна, (дальше найбільша частина дописів говорить про пові́ство на Україні), а налягти на те, щоб скорі́ше випустити в світ перегляди українського життя по газетах, а також хро́ніку літературних новин в купі з переглядом політичних питань російських і славянських з погляду українського грома́дства. Так ми мусили задержати печатання монографі́й, — і випустити тепер цілу книжку з хро́нік і упорядкованих дописів і новин.

Хро́ніки ті́ ж новини тепер у нас виключно говорять про Україну, що в Росі́ї. Про нашу ж Австро-угорську Україну в них зовсім не говориться. Це дуже велика хвба нашої́ книги. Ми признаємо́сь в ні́й тим більше, що ми сами не раз говорили, що Австро-угорська Україна наша на теперішні́ часи, може, чи не саме најважли́ше місце української праці. В усякі́м разі там — најприродні́ше поле д́ля того, щоб зросло наше самосто́яче і упорядковане письменство, — там поле, на котрому українці можуть виступити отверто на свої́й землі, — там місце, на котрому вони можуть зійтись најбли́жче з сусі́дами: славянами і неславянами і стати справди́ європейськими людьми. Знати це поле тепер українцям потрібні́ше, ніж коли небудь. Тільки́ ж все, що ми могли сами сказати історичного і теорі́тичного про Галичину, ми розказали це в стаття́х і брошурах, напечатаних рані́ше в Петербурзі, Ки́їві, Львові, Ві́дні. Докладно тепер говорити про галицькі́ діла можуть тільки сами галичане, і ми, як федера́лісти, не беремо на себе права говорити за них і од них. Доси галицькі́ прихильники наших думок не могли, чи не считали потрібним дати нам праці свої́ про їхню країну, окрім одні́ї монографі́ї, котру ми незабаром напечатаетемо. Перегляд же біжучих справ галицьких, думаємо, дасть нове галицьке видання „Громадської́ Друг“, котре, сподіваємо́сь, задовольнить читачів наших, бажаючих звісток з ті́єї частини нашої́ рідної́ країни, лі́ше, ніж наша „Громада“. Дуже́ мало ді́шло до нас звісток з руської́ країни в Угорщині. Та країна так мало відома не тільки́ в Росі́ї, але і в Галичині, що уривочні звістки про не́ї ні до чо́го б було привязати читачам на-

шим. Через те ми зважили потрібним перш усього зробити перегляд письменських і політичних справ в ній за XIX ст. в окремих статтях, так як ми це робили з справами галицькими. Ми це зробимо не забаром, — і тоді вже будемо давати і хвилеві звістки і про цю країну, коли тим часом не почне давати їх львівській „Громадській Друг“, шчо б було најладнішче. Поки ж шчо, загальний суд наш над справами в тій Угорській Русі ми сказали в брошурі „По вопросу о малорусской литературѣ“ і трохи вище в цій книжці.

Так наша перша збірка мусила виїти *двічі непос- ною*. В усьакім разі тепер ми можемо зробити наші вида- анья слободнішчими: ми будемо видавати під двома тітла- ми „Громада“ і „Славянська Громада“ ряд книг, брошур і листків переважно на українській мові про Україну і Славянство, а також і про все, шчо, по нашій ду- мці, потрібно знати українським громадам, будемо ви- давати в такій формі і в такі часи, як це буде потріб- ним, шчо б печатанья одного не задержувало виходу в світ другого. Само собою ясно, шчо вартість наших ви- данья стілько ж буде залежати од нас, як і од тієїї помочі, якої ми сподіваємось од наших земляків, і шчо тільки праця тих земляків зможе зробити з виданья нашого орган справди громадській. Ми наперед не можемо вгадати ні того, чи буде та поміч і праця, ні того, яка вона буде. От вже через те одно ми, як не дозволяли собі доси говорити ті думки, котрі сказані вище, инакше, як наші власні думки, а не як думки гурта, чи товари- ства, — так само не станемо нічого і обіцяти нашим чи- тачам, окрім того, шчо просто названо вище, і окрім тих праць по написанному вище програму, котрі позволять нам давати час од часу наші власні сили.

Коли заїшла вже розмова про „громадській українській орган“, то ми позволимо собі сказати в кінець таку думку: з усього, шчо ми довідались в таких справах, — виходить, шчо такий орган, скілько небудь повний, потребує сталої праці најменше 5 чоловіка і до того таких, котрі б під- писували свої праці. Тепер усьаке противенство держав- ним, громадським і господарським порьядкам в Росії, на- вить печатне, і усьаке українство, навіть најсмірнішче, стало на „воєнній стан.“ Війна ж потребує людєй, котрі б висту-

нали з отвертим видом і були готові на все. Та громада, котра ранішче ј најбільше виставить таких людеј, скорішче завоюје собі ј мирниј стан і навіть најменше потратить сили ј на саміј віјні.

М. Драгоманов.

Женева,

30 Апр. 1878.

